

С (Ног)
А 13 № 20816

Базиль Абдулжалилов

ЯРБАСТА
БИР АВЫЛДА

с(Ног.)

Фазиль Абдулжалилов

А 13

Абаста
БНР А В Ы Л Д А

КАРАШАЙ-ШЕРКЕШ КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВОСЫ
ЧЕРКЕССК-1982

«Заря» колхоздынъ тоббелигътаслы, тав-
сымал кыры, бираз тоьмен ава келип, авыл-
га туьгилип токтайды. Авыл оьзи ол кадер
уьйкен де тувыл—бир юз кадер казануьйден
артык болаяк болмас эди. Ама уьйлери
онынъ сук болып, бир-бирлери мен каршыга
туьйисип конганлар эм кенъ дегенде кенъ,
тактадай, туьз орам оларды тувра ортала-
рыннан айырып, эки кесекке боьледи. Авыл-
дынъ куьнбатар бетинде, бир тик каядынъ
астында, Аксув¹деп, айлак кувнак эм де кы-
тымыр тав сувы агады. Эркетип оьстирилген
кыйыканъке кыздынъ кылыгындай эди бу
сувдынъ кылыгы. Ай-вай, айтаяк болсанъ,
тав сувларынынъ кайсысы да сондай.

Калай кыс болып, каты аязлар туьсти десе,
Аксув калын буздынъ астына суьнъип кетер
де, кысалтай сонда мырылдап ятар эди. Ян
куванткан язлык келип еткенлей, кыста ябы-
нып яткан коьк йорканын — бузды —сырым-
сырым этип йырткышлап баслайды. Оннан
сонъ бирден коьвип кететте, кутырып ягала-
рыннан шыгады, алалмай калган ашуву бар-
дай, онсыз да яны шыкпага турган эски
агаш-терменге шавып, онынъ ширик такта
иргелерин силккишлейди. Ога 'да канат
этпей, булганшык сувын кенъ яйылтып аьке-

тип, тоьмен бетте тып-тынышына яткан огородларды алып, оларды аьлек-шелек этеди. Язга табагын аз-аздан тынышланады, сонъында, бирший де билмегенсип, таслар ман таласып, шорылдап агып баслайды.

Куъз туъсип келсе, Аксув, оьзининъ шуъшин билгендей болып, тымпыяды. Сонъында бара-бара сувдан да бек колайсызланып, кувнак шорылдавын кояды эм оьзи де айлак мыдах болады. Ол заманда Аксув, яймаса соьнсип дегендей болып, аьдемлердинъ не ойларын, не уьмитлерин, олардынъ не кайгыларын, не куванышларын эш коьрген де этпейди...

I.

Бир исси дегенде исси, туншык куьнлердинъ бирисининъ уьйле вакыт шагы эди. Иссиликтен тамам мойдырап, солыган ясыл япырактарын мунъайтып-мунъайтып тоьмен салган яс наьртуьклер уьстине тырс деп сес шыкпаган тынлык конган — тынлык сол кадер бир каты эди, сарышыбынлардынъ оьзлерининъ оклары ман туншык авады буравлап, акырын бызылдаганларын эситпеге болаяк эди. Тек, сийрек-сийрек болып ак булытлар себеленген алыстагы коьгилдий коьк бир салкымлы ердей коьринип, аьдемди оьзине тартады.

Авыл беттен, куба шанъды куйрыктай этип коькитип, бир легковой машинадынъ келеятырганы коьринди. Йыбыр-йыбыр этип шабатаган машина бирерде ойлыкка туъсип, коьзден тасаланады, бирерде тоьске йорга-

лап, яна коьринеди, йолдынъ каты бурмалы ерлеринде аьри-бери тасланады.

— Начальство келеди болар деймен,—деди оьзи-оьзине Темиржанов Солтан эм бригададынъ данъыл уьйнининъ касыннан тайып, йол ягага шыкты.

Бир он такыйкалардан сонъ машина, ысылдатып келип, Солтаннынъ касында токтады эм сол сабатлей онынъ ишиннен атылып партиядынъ райкомынынъ пропаганда эм агитация отделининъ заведующийси Бумбаров Арслан шыкты.

— Салам, Солтан!—деди ол, Темиржановтынъ касына келип, эм мунынъ ийниннен какты.—Председатель болдым, дейсинъме?

— Сондайга усайды,—деп явап берди, артык та соьйлегиси келмей, Солтан.

— Ну-ну, сен оны кой—басты тоьмен салганынъды!—деп куьлди Арслан.—Йигиттей бол. Юмсаков каьйтеди?

— Каьйтсин—авырыйды. Бир колайсыз заманда авыра койды ол да. Эне куллык яйрап ятыр, — деп Солтан, кырды коьрсетип, колын яйды.

— А сен корка койдынъма?—Бумбаровтынъ коьзилдиригининъ калын сиселерине куьннинъ саьвлеси шагылысып алды.

Солтан бу соьзди яратпаганын билдирип, коьзлерининъ астыннан Бумбаровка карап алды да, кара кийиз-боьркин, шетиннен силкип тартып, манълайына басты.

— Аьруьв аьше, тутпа, ювыгым,—деди яраскан давазы ман Бумбаров эм сол сабатлей деловой соьзге коьшти: — Куллыклар каьйтеди? Наьртуьклер калай ды?

— Хайыр, оьседилер эне, — деди сол туь-
йилген кабакларын ашпай, Солтан.

Бумбаров Темиржановтынъ колтыгыннан
ыслап алды, оны ман бирге данъыл уьйи бет-
ке йол алып:

— Билесинъме, Солтан,—деди, — сайлап
алып, ший наьртуьктинъ бир гектар кадерин
шалып карамага керек. Туьрли-туьрли ерле-
риннен алып шалмага керек.

Солтан токтады да Бумбаровтынъ колын-
нан акырын оьзининъ колын босатып алды:

— Шегип, орта урожайын билер уьшинме?

— Аьше. Темиржанов, ойлана берип, уьнде-
мей турды, кылыйыннан Бумбаровка карап
алды, сонъ акылбалык аьдем болып:

— Мен билистен, Арслан,—деди,—онынъ
орта урожайы бизден бир де кашпас. Силос
салаякпызтта—сол заманда биле коярмыз.
А соьле бу куллык, оллахый, бос куллык, эм
меним соьле бос аьдемлерим де йок.

— Оллахый, Солтан, сен ойнаганды суьй-
ген аьдем экесинъ,—деп, кеширген сыпатла-
нып, куьлемсиреди Бумбаров.—Бу зат рай-
комнынъ директивасы экенин тап бир бил-
меген кисидей боласынъ.

— Билемен, Арслан...

— Билетаган болсанъ—толтыр!

— Оннан сонъ йогарга рапорт бере кояр-
мыз—солайма?

Булардынъ коьзлери, бир-бирине тигилип,
растылар: Бумбаровтынъ шырайы ашувлы
эди эм Темиржановтынъ сыпаты селекели
куьлемсиревли эди.

— Шибжий тилинъ бар, Солтан,—деди,

бугына берип, Бумбаров.—Артынды ойлан, оя тилинъ сени аьруув затка ыластырмас.

Темиржановтынъ уйкен, коьмирдей кара коьзлеринде ягаласув йылтыны яркырап кетти:

— Коркыстаяк боласынъма?

Бумбаров зор ман куьлди:

— Ну-ну, тутана койдынъ — от. —Эм ол Темиржановтынъ ийниннен акырын ийтеп алды.—Илинисеек болсак, сонънан илинисермиз, а соьле—шалып басламага керек.

Солтан, шыдамсызланып, колын силкти де, кетпеге карап, аьри бурылды. Болган уьшин ол артына айланып, Бумбаровтынъ касына келди эм сап-сабыр болып:

— Газета бек сийрек аладылар бизим колхозниклер, Арслан,—деди.—Эм радиоды, коьресинъме, бир де аькелалмайдылар: бир столбалар йок деп, сылтав этедилер, бир бир-шемекей материаллар таппаймыз, дейдилер. Кино десенъ де, суьйтип, айда, ай ярымда бир келеди. Бу затлар буьйтип неге болады экен, Арслан, э?

— Соьле олардынъ акынан соьйленмейди!—деди, бир заттан шийкенген кисидей йыйырылып, Бумбаров.

— Да-а,—дегенди айтып, Темиржанов куьрсинди.—Аьруув аьше, онынъ сонъына обкомда шыгаяк боларлар—мен язгаман.

Бумбаровтынъ оьткир еги болган кенъ манълайлы юзине бир кылыплы йылмаюв энди:

— Менде сенинъ письмонъ.

Солтаннынъ бирден тынысы битип кетти, ама ол оьзин-оьзи ыслап, куьлемсиреди:

— Басняда айтылгандай болады куллыклар... Бир йол, дейдилер, кувалдыды шагып, тавык язык карагуска барыпты. А карагус... Эсинъдеме?

— Товарищ Темиржанов!..

— Аьруьв аьше, мен кеттим, шалувдынъ каьрин этейим. — Эм Солтан каты бурылды да бригададынъ данъыл уьйи бетине карап йоьнеди.

Солтанды намысы кемирип, оьмирин кеседи: Бумбаров пан соьйлескен заманында оьзин ол бираз тийиссиз тутканын' билетаган эди. Болган уьшин Бумбаров та, тап бир бакыл эткен кисидей, колхозга бир колайсыз, керекпеген изаманда [келе койды. Бу куьн Солтан кырга бираз тыныш тавып шыккан эди. Онынъ алдында Солтан баьленше кешелерди, [кирпик какпаганлай, уйкламай озгарган эди эм энди ол оьзининъ бираз коьтерилген коьнъилин бир зат та эм бирев де тоьмен этпеслигин суьбетаган эди.

Бу зат доьрт куьнлер артта болып озды.

... Акылсыз, тенъ-кызларынынъ айтканларына тынъламады, фермада бираз токтап тургысы келмеди. Явыннан алдын уьйге етермен деп билди. А энди мине, кеседен шалып, каты яватаган куьшли елли ямгыр Мединединъ аркасыннан сыдыртады, коьзлерин аштырмай, бетине соккышлайды, басындагы шокана-явлыгын сыпырады, ян-ягыннан ийтеп, оны, топтай этип, аьри-бери былактыргышлайды.

Явын ман алыса-алыса тамам арып, сув-ланмаган-батпаган ери калмай, тонъаннан тиси-тисине тиймей келди сол куын Медине уыйине.

Кешке тура мунынъ басы-коьзи айланып, эти оттай куыйип баслады. Медине не кадер даянса да, сонъында болдыралмай, ятты. Авыл фельдшерин шақырып аькелдилер.

— Оьпкеси авырганга усайды,—деди Мединеди карап болган сонъ фельдшер. —Больницага аькетпеге керек.

Болган уьшин Медине больницады айттырып та унамады. Мунынъ акыйкатлай да оьпкесине бир зат болдыма, яде сол куын ол баска бир маразга ыластыма, не де болсын, Медине сав доьрт куьнди янып-куыйип, сандыракламаган затлары калмай, бек каты авырып ятты.

Бесинши куын бир кайтам эртеникте эртенъ мен ашылып турган терезеден уьйдинъ ишине бир карылгаш кирип келди. Оны коьрип, Медине авырганлы бери бас деп бираз йылмайып алды. Карылгаш, шырк эттирип, шырылдап алды да, уьйдинъ ишин тоьгерек айланып шыкты. Оннан сонъ, терезедей коьрди болар деймен, барып, сып эттирип, кийим-шкафтынъ быяласына урынды да, тоьмен тымалап туьсти, болган уьшин сол сабатлей, октай атылып, йогарга коьтерилди. Артынсыра, Медине мен тап бир аманласкандай болып, тагы да бир шырылдап алды да, йылып эттирип, терезеден шыгып кетти.

— Шыкты, заьвелескей,—деп сыбырдады Мединединъ коьгере берип кевип турган эринлери эм онынъ юзи яна бир язылып алды.

Сол куынен сонъ Медине аьруьв болып баслады. Солтан да сол куьн кырга, яны бир аз тыныш тавып, шыкты.

Болган уьшин Солтаннынъ аз-маз коьтерилип турган коьнъилин мунынъ Бумбаров пан илинисуьви бузды да койды.

II.

«Заря» колхоздынъ председатели Юмсаков Керей уьстине мамыклы йоркан ябынып, кенъ темир-орындыкта ятыр эди. Карагошкыл туьсли кантамырлары шатлап-шатлап турган колларын Керей йорканнынъ тысына шыгарып, кевдесининъ бойына созып салган. Басына, шалмадай этип шалып, бетявлык байлаган. Орындыктынъ касында бас бетинде турган тумбочкада—бир даьри сиселер, олардынъ да касында бос стакан. Юмсаков аз-маз уьнъирейип, ишине баткан кишкей ясыл коьзлерин бир юмып, бир акырын ашып, алдындагы иргеге яде тоьбесиндеги табанга тиге турады.

Бумбаров кирип келген заманда, председатель басын акырын эсик бетке бурды эм, кирип келген аьдемди сол саьатлей танып, ол коьзлерин юмды да яна ашты. Бумбаров зырылдап мунынъ касына келип энъкейди де:

— Калайсынъ, Керей?—деп сорады.

Юмсаков, шыганакларына таянып, коьтерилеек болып эди, ама Бумбаров колын мунынъ суьбеклери шыгып турган ийнине салып:

— Турма, турма, Керей, ят,—деп оны кайтара яткалды.

— Картаямыз, Арслан, мине мараз енъип

туры энди мени,—деп шагынды, давазы тегаран шыгып, Керей эм олтыра бетке коьзин бурып:—Ана шатты алып олтырсанъ. Яде, билким, сен асыга боларсынъ?—деп сорады.

— Куллык бир якка да каша коймас,—дегенди айтты Бумбаров эм олтырады алып, Керейдинъ касына олтырды.—Тек мине сенинъ авырганынъ кыйын болып туры. Калай коьресинъ, билким, сени больницага салсак аьруьв болмаспа экен?

Юмсаков басын шайкады:

— Йок, Арслан. Дуныяда больница деген заттан суьймесим йок. Тас болсын ол... Буьгуьн озьзимди бираз аьруьвдей коьремен. Бирэки куьннен турмага да боларман.

— Макул сеники,—деп унасты Бумбаров эм бираз ойланып турды да:—Кыр бетти айланып шыгып эдим,—деди.

Юмсаков буга озьзининъ кишкей, агарып баслаган басын бурды:

— Каьйтеди аьше? Солтан каьйтеди?

— Хата йок, баьриси де аьруьвдей,—деди, маьнесин артык шешпей, Бумбаров.—А Солтан... Да, айтып оза кетейим, наьртуьктинъ ший массасы орташа гектар басыннан нешер береегин соьле билип коймага деп райкомнынъ решениеси бар. Сизинъ алган борышынъыз уьйкентте—гектардан доьрттер центнер алмага деп борышлангасыз. Соннан шыгып кетип, биз Солтан экевимиз бираз илинисип алдык—контрольный шалувды эткиси келмей эди. Кайдай эсе де ол бир кужыр аьдем, оллахый. Былай алып карасанъ, мен Солтанды бек аьруьв билмеге керекпен: бирге оьскемиз, бир школада окыгамыз, тап айы-

рылмас тенълер болып юрген куьнлеримиз де болган. Кенемнинъ озинде де, бирер йолларда мен оны коьтере анъламайман. Онынъ кылыгында, билесинъме, Керей, кайтип айтайым мен сага, кайдай эсе де бир анълап болмайтаган заты бар... кыскасы, юрегинде бир ашувы бардай коьремен. Уьндемей-уьндемей туруп, бирерде бирден бир коьтере болмаган-ярамаган затларды айтып йибереди.

— Йок, Арслан,—деди, бираз уьндемей турганы сонъ, Керей—меним не айтаягымды билгинъ келетаган болса, Солтан яман аьдем тувыл. Туврашы, алал. Ондайлар коьп болгай эдилер бизде — куллыкларын янып-куьйип, янларын берип этетаганлар. А юрегинде бир ашувы бар дейтаганынъа калган болса—онысын сен бос айтасынъ, Арслан. Бос айтасынъ.

Бумбаров жойлегининъ тоьс-кисесиннен ялпак куьмис портсигарын шыгарып алды, болган уьшин авырып яткан Керейге карады да, оны кайтара артына салды.

— Кайгырмас, Арслан,—деди оны коьрген Керей,—туьтин ишеек болатаган болсанъ—иш. Форточкады ашпага болаяк. Аш та—иш.

Болган уьшин Бумбаров туьтин ишпеди, эм уьзиллип койылган соьзге кайтты:

— Мен оны айтпайман, Керей. Уьшин, куллыкка калганда, ол соьз айткысыз аьдем. Кене болса да онынъ кылыгында бир ширик, ярамаган ери бар.—Керей бу соьзлерди яратпаганын билдирип, Бумбаровка карады, эм Бумбаров, бираз оздырып йибергенин анълады болар деймен, аз-маз кызарды.—Ким биледи, билким, мен янъыла да боларман, бил-

ким, аьдемлерди осал биле де боларман.— Бумбаров авызы ман соны айтса да, ишинен бригадирге ашувлы эди: Темиржановтынъ тартырмай, каты соьйлегени ога селеке эткендей болып коьринди.—Да, сораыгым, сонынъ пишеси куллык этеме?

— Солтаннынъма?—деп сорады Керей эм:—Этеди аьше, фермада сыйыр савады,—деген явапты берди.

Бир кесек заманды булардынъ экеви де уьндемей турдылар, сонъ Бумбаров коьтерилди де:

— Кой, мен кетейим, Керей,—деди.

— Олтырсанъ бираз—деп тиледи Керей.— Ас ишип кетерсинъ, соьле уьйдеги келеек болар, сув аькелмеге кеткен болар деймен.

— Сав бол, Керей, бир де кыйналма,—деп ол олтырмага унамады. — Ал аьше, савлык пан кал, давай, тез болып ийги бол.

— Яхшы йолга бар аьше,—деп Керей конакка колын созды.

* * *

Авыздынъ касында Бумбаровты онынъ машинасы карап туры эди. Машинага кирип олтырганлай, ол шоферине:

— Фермага,—деди.

Шофер аягы ман стартерге басты да, моторды юргистти. Сонынъ арасында булардынъ касына колхоздынъ партийный организациясынынъ секретари Байтанов Бекир келди. Ол бир маштак бойлы, мараз сыпатлы аьдем эди. Кешки шактынъ исси, туншык заманы болса да, ол уьстине фуфайка, аякла-

рына керзовый этик эм басына коьк туьсли бухарский боьрк кийген эди.

— Арслан, сенсиньме?—деп сорады, машинадынъ ел кагатаган терезесине энъкейип, ол.—Сав кел. Керейди коьрип шыктынъма?

Бумбаров машинадынъ эсигин ашты да:

— Аьше, Керейди коьрип шыгып эдим,—деди.

— Энди районга кайтып бараятырганынъ-ма?

Бумбаров сол сораьга явап бермеди де, машинадынъ арт бетине ымлап:

— Олтыр,—деди,—ферма бетке айланып келсек.

Байтанов, уьндемей, машинага кирип олтырды, эм машина орныннан козгалган заманда, Бумбаров сол колын олтыргыштынъ аркасына салды да, Байтановка бурылды:

— Ден савлыгынъ калай ды, Бекир?—деп сорады.

— Соьлеге дейим аьруьв болып келген эдик,—деди Бекир мыдах давазы ман,—а мына сонъы куьнлерде тагы да колайсызланып баслагаман, Арслан. Бир де...—Байтанов айтаяк соьзин куткаралмай, бирден каты йоьткирип баслады. Ол бек авыр болып, тынысы битип, авызын колъявлык пан явып, йоьткирди, Бумбаров, кавыфсызланып, алдыга бурылды. Байтановтынъ йоьткириги токтаган сонъ, ол яна ога бурылып:

— Оьпке деген, кардаш, ойыншык зат тувыл,—деди, яны авырыйтаганын билдирип.—Лечениеге барсанъ аьруьв эди, Бекир.

Байтанов, незат айткысы келгенин анълатпай, колын силкти.

Бумбаров, мунынъ коьнъилин авлаяк болып:

— Мине куллыкларды бир кутылып, йылдынъ сонъына шыксак—лечение акында да ойланармыз.

Байтанов уьндемеди, тек ишиннен:—«Туь-би, сенинъше, куллык аьдемнинъ оьзиннен де баа экен»,—деп ойланды.

Ярым сабаттен сонъ машина фермадынъ авызынынъ касына келип токтады.

— Бизди былайда саклап тур,—деди Бумбаров шоферге, эм олар Байтанов экевлери, машинадан шыгып, фермадынъ уьйине карап йоьнедилер.

Сыйырлардынъ кешки савылып турган заманы эди. Соннан себеп служебный уьйде булар, туьтин ишип турган туваршыды болмаса, баска биревди де таппадылар.

— Кеш яхшы болсын, Каламат,—деди Бекир туврашыга.

Туврашы асыкпай турагалды, туьтинин оьпкеге шалдырып, тагы да бир тартты, сонъ туьпшикти ерге таслап, онынъ артыннан аттырып туькирди, оны аягы ман таптады эм тек оннан сонъ:

— Келгенге де яхшылык,—деп конаклардынъ колларын алды эм тактасы ойылган такта-орындыкка коьрсетип:—Олтырынъыз,—деди.

— Шатынъыз да йокпа, муны?—деп Бумбаров кабагын туьйди эм, кезуьв-кезуьв этип, Бекир мен туваршыга карап алды.

Туваршы, меним онда ишим йок деген аьдемдей болып, ийнин кысты, а Бекир, коьз-

лерин ясырып, басын тоьмен салды. Бумбаров уйдинъ ишин карап шыкты: кирликтен ыс басып калган доьрт ирге ер-ериннен ярылган, муьйис-муьйисти шымылдык баскан, эки кишкей терезелердинъ биревининъ коьзлери ойылып, ога пишен тыгылган, плитасы ишине онырап кеткен бир пеш, иргеде, адасып-сасып келген бир плакат, муьйисиннен мыкка илинип, тоьмен асылган...

— Сыйыр саватаганлардынъ уйкенлери ким ди?—деп сорады туваршыдан Бумбаров.

— Арувжан,—деди туваршы.

— Бар, мунда шакырып кел.

Каламат, Бекирге карай берип:

— Олар соьле сыйыр савадылар,—деди.

— Бар, Каламат, шакырып кел,—деп тиледи Бекир де.

«Энди сыйыр савувшылардынъ касларына коьзлери баралмайма экен булар»,—деп ишиннен куьбирдене берип, Каламат баргысы келмей кетти. Туваршы шыгып кеткенлей, Бумбаров Бекирге кадалып:

— Навы незат ты?—деп сорап, колы ман уйдинъ ишин коьрсетти.

— Уьй,—деп явап берди Бекир.

Парторганизациядынъ секретарининъ бир кыйналмай, сап-сабыр болып явап кайтарганы Бумбаровтынъ ашувын шыгарды, эм ол шалына берип:

Тавык кедеш навы, а уьй тувыл!—деди.—

— Тавык-кедеш болганда да, энъ осалларынынъ бириси. А навы незат ты?—Бумбаров асылып турган плакатты юлкып алды эм онынъ, коьп заманлардан бери илинип турганыннан болар, туьси тамам авып, шанъ ба-

сып калган текстин оқыды: «Савылып алы-
натаган суыттынъ санын обстирермиз!» Он-
нан сонъ плакатты пештинъ уьстине атып
таслады да:—Неужели бу уьйди бираз куль-
турный этип ыслагандай сизинъ аьлинъиз
йок?—деди.—Я деймен де онынъ уьшин де
сизге райкомнынъ специальный айтып бер-
меклиги керекпе?

Сонынъ арасында, эсикти каты этип
ашып, Арувжан кирип келди. Бу бир отыз
бес—кырк ясларына келген, ама бек аьруув
сакланган, толы этли, уьйкен тоьсли, кара
койы каслары болган кыскаяклы эди.

— Ким ди мени шақыратаган?—деп сора-
ды, басындагы шоканасын туьзете берип,
Арувжан.

Бумбаров алдыга шыкты:

— Мен. Кеш яхшы болсын, Арувжан.

— Оммадым, сенсинъме, Арслан?—деп
Арувжан бираз кызарды, болган уьшин сол
саьатлей яна йингерленип, ойнап тийгисте бе-
рип:—Сав бол, Арслан, биз бетке де келип
биледи экесиз,—деди эм Бумбаровтынъ, он-
нан сонъ Бекирдинъ колын алды да, туар-
шыга бурылып:—Шырак яксанъ, Каламат,
деди.

Каламат шыгып кеткенде, Бумбаров:

— Осал яшайсыз, Арувжан,—деди.

Арувжан, асыкпай козгалып, уьстиндеги
ак халатын шешти, оны аькетип эсик бетке
мыкка илди, Каламаттынъ ягып аькелген сы-
нык баслы шырагын алып, оны пештинъ
уьстине кондырды эм тек оннан сонъ Бумба-
ровка карап, аьруув коьзлерин шуьркейтти:

— Неге, дейсинъ, Арслан?

— Туьси кара болган затка ак деп айтып болмаѳ. Арувжан,—деди философландырып Бумбаров.—Ал оьзинъ айта кояш, мына уьйинъиздинъ сыпаты не сыпат ты оьзи? Яман тавык-кедештен мунынъ не баскалыгы бар ды? Мына пешинъиз де, уьрсенъ опырап кетеектей, кайдай пеш ти?—Бумбаров пештинъ уьстине бармагын тийгистип алды.—Бираз культурный яшап болмай эдинъизбе, Арувжан, э?

Арувжаннынъ юреги де тамам толып, коьп айтаяк затлары бар эди болар деймен, соннан себеп ол, сол сабатлей соьзге каптырылды:

— Аьше сен оны мага неге айтасынъ?—деп Арувжан колларын пишинине таяп, басын да кайкалатып, толы ийинлерин оьнатты.—Ана касынъда кымпыйып турган коьк-боьрклиге айт оны, айтаяк болсанъ,—деп басы ман Бекир бетке ымлап коьрсетти.—Оны барып, ана бизде председатель деп аталатаган теке-сакаллы Керейге айт. Оммай калганыма, культурный яшаганды ким суьймейди экен? Тек бизикилер онынъ кайгысын бир шегедилерме? Оларга тек суьт болсын, оларга сен тек суьттинъ акыннан айт, баска зат олардынъ кулагына бир киреме? Кайгадер савдынъ, куллыкка неге кешигип шыктынъ, неге эрте кайтып кеттинъ—эне сол олардынъ билгени. Бир арба балшык пан эки шелек кирештинъ оьзин де тоьгалмайдылар олар. Арувжан аркасы ман тасып аькелмеге керекпе? Терезе-яювга уьш метр кумаш алдыралмайман мен оларга. Аьше мен оьзим сатып алаякпанма? Айта-

айта, авызымызды тамам шарыклык эттик, болган уьшин шыгатаган' бир маъне де йок, Биреви бир кыйналама сага! Оннан сонъ сен культурный яша да тербе...

Соьзге кызганнан шырайы бираз кызарган эм соннан себеп тагы да аьруьв болып коьри-петаган Арувжанга Бумбаров бек сукланып карап турды эм ишиннен оны мактап: — «Тилге айлак бек шешен экенсинъ, Арувжан, аьптешим»,—деп ойланды.

— Аьруьв аьше, Арувжан, биз бу затлардынъ баьрин де карармыз,—деди, йылмая берип, Бумбаров, анавы соьзин' кутылып, тынганы сонъ.

Оннан сонъ Бумбаров Байтанов пан эм Арувжан' ман бирге сыйыр савувшыларда шыкты, олар ман бираз соьйлесип алды. Сыйыр саватаганлардынъ арасында Бумбаров бригадирдинъ пишесин коьрмеди. Онынъ акыннан Арувжаннан сораяк болып карап эди, болган уьшин онынъ оьткир соьзине яна да бир калгысы келмеди.

Бираздан сонъ машина авылга кайтып йоьнеди. Йол бойы Бумбаров, юмган авызын ашпай эм каты туьйилген кабагы-касы язылмай, тек кепкен эринлерин ашувлы щайнай келди. Бекир-алардынъ уйлерининъ касына келип токтаган заманларында, Бумбаров Бекирге бурылды да, куьлемсирей берип:

— Да-а, Бекир, Арувжан, оллахый, экевимиздинъ де керегемизди бир аьруьв этип тапты, э?—деди.

— Бизге кереги сол,—деди Бекир де, басын шайкап.

— Билесинъме, Бекир,—деди артынсыра Бумбаров,—буьгуьн бизде бийсемби куьниме? Эртен кешке партийный йыйын йый. Бираз соьйлесип алаяк. Саьат бир сегизлерге йый Мен де келермен. Соьйлестикпе?

— Аьруьв, йыярман,—деди Бекир эм машинадан шыкты.

*

Партийный йыйын бек каты болып озды. Бумбаров Темиржанов пан яна бир каптырылысып алды. Даь дегенде Бумбаровтынъ колхозда болган етиспевлер уьшин баьри шуьшти партийный организациядынъ секретари Байтанов пан комплексный бригададынъ бригадири Темиржановка артаяк мырады йок эди. Ол коммунистлер мен соьйлесип табылган яртиликлерди тез йок этуьвдинъ амалып табаяк болган эди. Аман да, Бумбаров соьйлеп баслаган заманда, Темиржановтынъ ога каптырып-каптырып соьз таслап тербегени Арсланнынъ ашувун шлгарды эм соннан себеп Арслан, бираз давазын коьтерип, бригадирдинъ акыннан бираз каты соьзлер айтып койды. Темиржанов та тап соны саклап турган аьдемдей болып, сол саьатлей соьз тилеп алды да, алынып кетип:

— Сен, Арслан,—деди,—бизге бир де кышкырма, бир де екирме. Мунда йыйылганлар сага бала тувыллар. Биле боларсынъ, бакырыктынъ басы бос деп соьз бар. Легковой ман авылга ыстыртып келип, ян-маян коммунистлерди йыйынга йыйып, оларга екир-

гишлеп эм кайтара артка кайтып кеткеннен енъили йок. Оннан эсе де колхоздынъ уйкен эм авыр куллыкларында ога ярдам этуьвдинъ акыннан ойланыссак—аьруьв болмас эдиме...

— Аьше мен энди сизинъ фермага балшык тоькпеге керекпенме, Солтан?—деп куьлем-сиреди Бумбаров.

— Балшыкты биз сенсиз де тоьгермиз...

— Солай экеп, бу заманга дейим неге тоьккен йоксыз?

— Ол ери уьшин,—деп унасты Темиржанов.—Булайда шуьш бизики. Кене болса да куллык балшыкта тувыл...

— Аьше неде ди?—деп сорады Бумбаров.

— Соьле билерсинъ,—деди, ашувлана берип, Солтан.—Тек мага соьз айтпага бир бер.

— Аьруьв, айт аьше соьзинъди!

— Меним сейир этип, аьжебим калатаганы эм бир де анъламайтаган затым,—деп Солтан боьлинген соьзин тагы да баслады,—ва сосы бизим колхозга келетаган бирер йолдаслар бизге давазларын неге коьтерип соьйлейдилер? Олар, бизи мен кенъесейим, халк пан олтырып ойланысайым, колхозга колымнан келген ярдамды этейим, деп неге ойланмайдылар? Неге, деймен? Мине сен, Арслан,—деп Солтан Бумбаровка карады,—буьгуьн бизге келдинъ. Бек аьруьв эттинъ келип—хош келдинъ, бес келдинъ! Тек сен бизге бир ярдам этейим деп келгенинъ йок. Сен ана ший наьртуьктинъ контрольный шалувын якуьриклей коймага деп келгесинъ. Солай тувылма? А ойланып карасанъ, ол зат неден керек ти бизге? — Солтан, сораган затынъа

соъле-аъле явап алгысы келген аъдемдей болып, тигилип Бумбаровка карады.

— Айта бер соъзинъди,—деди ога Бумбаров, оъзи алдында турган кагытка бирзатлар яза берип.

— Наъртуък бизде яман биткени йок,—деп Темиржанов соъзин бардырды.—Эгер аъруув этип шалып алсак, алган борышымыздан арттырып толтырмага да колымыздан келеек.

— Оны биз контрольный шалув эткенимизден сонъ билмедикпе?—деп Бумбаров Солтаннынъ соъзин яна боълди.

— Онысы солай, тек меним сораытаганым, ол затты неге этпеге керек эди. Силос эткен заманымызда билмеге болаяк эдикте. Йок сизге оълшемен мине соъле-аъле керек. Репортты кешигип берип олтырамыз, деп коркасыз сиз. А ондай маънесиз ис уьшин баска уьйкен маънели куллыклардан неше бир аъдемди алганымыз, тракторларда не кадер май ягылганы—сизди бир кыйналдырган да этпейди. Буьйтип неге болады, Арслан? Сен сога явап бермеге болаяксынъма?

Бумбаров коъзлерин шуъркейтти:

— Мен сени туъз анълайтаган болсам, Солтан, сен билистен, райком янъылыс директива берген, солайма?

— Сен райкомды сылтав этпе!—деп Солтан, шыдамсыз болып, колын силкти.—Райкомда олтыратаганлар да аъдем, бирер ерлерде олар да янъылып олтырмага боларлар. Ол заманда биз уьндемей турмага керекпизбе? Меним юрегимде арамлыгым йок. Қолхоздынъ куллыгы уьшин меним де юрегим авырайды. Етиспевлерди коърсем, мен

ятып уйкы табалмайман. А сиз сол етиспев-
лерди йок этуьвде бизге ярдам этеегинъиз-
динъ орнына, кайтарам, оларды коьбейте бе-
ресинъиз. Коьрип турыман, Арслан, туврасын
айткан ярамас деп, меним соьзлерим сага
ярамайды. Макул сеники, болган уьшин тувра
деп санаган затымды мен каерде де айтарман.

Йыйын туьн ортасына табагын кутылды.
Аьдемлер таркаганы сонъ, Темиржанов сув-
дынъ аргы ягына оьтип, конъысы совхозга
барып, райкомнынъ биринши секретарининъ
квартирасына звонит этти.

А Юмсаков уьйинде коньп калган Бумба-
ров бу кеше коьпке дейим уйклаялмай ятты.
«А давазды коьтерип соьйлейтаганымыз
акында Солтан дурысын айтады,—деп ойлан-
ды Бумбаров, оьзининъ уьйкен юреклилигин
кыйналып баса берип.—Несин ясырасынъ
онынъ, бирер йолларда биз бакырып-кыш-
кырып куллык этксенди суьемиз. Онысы солай
эди, тек меним ашувымды шыгарган Солтан-
нынъ оьзи тувылма. Кене болса да мен би-
раз сабыр болмага керек эдим, шыдамымды
йоймага керек тувыл эдим. Баска ягыннан
алып карасанъ, ким биледи, Солтанды би-
рер йолларда орнына сала турмага да керек-
ли болар. Ким биледи. Эне алынып кеткенин
коьрдинъме, тап райкомнынъ оьзине де
етти...»

III.

«Заря» колхозында болганы сонъ, Бумба-
ров районный газетадынъ редакторы Кара-
шоровка звонит этип, оны оьзине шақырды.

Арасы коьп кетпей кабинетке, саламын

берип, сабыр кылыгы бар экени коьринип, кара ойлы коьзлери болган Карашоров кирип келди. Бумбаров мунынъ саламын алды да:

— Олтыр, Ислам,—деп ога орын коьрсетти эм Ислам олтырганы сонъ:—Газетанъ каьй-теди?—деп сорады.

— Аьруьв, язамыз,—деди Карашоров, толы бетининъ ягын сыйпай берип эм, бираз ойга калып, Бумбаровка карады.

Бумбаров туьтин ягып, оны ийги этип тартты да:

— Эндиги номеринъиз кайзаман шыгады?—деп тагы да сорады.

— Буьгуьн аьзирлеймиз, эртенге шыкпага керек,—деп билдирди, саксынып эм Бумбаровтынъ незатка аькететаганын анъламай, Карашоров.

— Передовица язылганма?

— Язылган.

— Ким язган?

— Мен оьзим.

— Нединъ акыннан?

— Малларга ем аьзирлевдинъ акыннан,—деди Карашоров.

— Ала келмединъме?—деп Бумбаров стол уьстинде редактордынъ колынынъ астында, яткан кара папкага карады.

Карашоров та оьзининъ папкасына карап:

— Аькелгемен,—деди.

— Қала коьрсетеш. Карап шыгаяк.

Карашоров, юван кевдесин авыр козгалтып, папкады ашты да, онынъ ишиннен, машинка ман язылган болып, бир кагытларды шыгарып, оларды Бумбаровка берди. Бумба-

ров кагытларды коьзлери мен ювырып шыкты да:

— Соьле навын койып турмага керек, Ислам,—деп кагытларды редакторга кайтарды.

— Неге?—Карашоровтын коьзлери тоьгереклендилер.—Яде осал язылганма?

— Йок, Ислам, — деп Бумбаров папиросын туьтинсалгышка таслады.—Бек те аьруьв язгасынъ. Тек соьле ем аьзирлевди койып туьрып, суьт савувды коьтеруьвдинъ акыннан язбага керек.

— Материал ша? Меним материалым йок. Бир саьаттинъ ишинде мен оны кайдан таба коьаякпан?

— Таппага керек,—деди, соьзиннен кайтпай, Бумбаров.—Коьресинъме, Ислам, сонъы заманларда районнынъ бирер колхозларында суьт савув бираз кемип баслаган. Элбет те, уьйкен уьренъ-суьренъ болмага керек тувыл. Орта алып караганда, куллыклар ол кадер осал тувыл. Кеьне болса да бирер колхозлар районды артка тартып барадылар. Эне сонынъ акыннан язбага керек соьле.

Карашоров сейирге калды. Алдын Бумбаров муны шакырса, пропаганда ман агитация куллыклары акында болмаса, баска затлар акында артык соьйлемейтаган эди. А соьле ол суьттинъ акыннан соьйлейди. Неге экен? Ама Карашоров бу заттынъ маьнесин анылмага шалыспады. А Бумбаров ол арада оьз соьзин айта барды:

— Коьрим уьшин, айтпага, «Заря» колхозын алып карай кой. Мен онда болдым. Орган айдынъ планын олар тек сексен процент-

ке толтырганлар. Мен билистен, мынав айдыкын да оннан коьп озгараяк болмаслар. Фермада бир нызам йок. Бригадирдинь оьзининь сыйыр савып куллык этетаган пишеси куллыкка шыкпайтаган болса, нызам каьй-тип болсын экен. Вот сага, ногой айткандай, авыз ашарга материал. Калганын оьзинь табарсынъ. Сен редакторсынъ.

— Кене болса да мынав айдынъ планын соьле олар неше процентке толтырган экенлер?—деп сорады Қарашоров.—Айдынъ сонъы ювыклап келеятыртта, Арслан.

— Оны биз соьле билермиз,—деди Бумбаров эм, телефоннынъ трубкасын алып, авыл хозяйствосынынъ районный инспекциясына звонит этти. Бираздан сонъ ол:—Амит, навы сенсинъме? — деп трубкага соьйлеп баслады.—Салам. Бумбаров соьйлейди. Эситесинъме, сенде колхозлар бойынша суьт савувдынъ сводкасы барма? — Аьше, мынав айга. Мага «Заря» колхоздан керек. Йокпа? Қайзаман болаяк ты? А буьгуьнъ ша? Да-а, жаль. Аьруьв аьше.—Бумбаров трубкады орнына салды да Қарашоровка карап:—Эртен эртеникке болаяк, дейди,—дегенди айтты.

— Но мен онынъ сводкасына эртенге дейим карап туралаягым йок,—деди редактор.—Нетерсинъ аьше, солай экен—келеек номерге яза коярмыз.

— Йок, Ислам, именно мына номерге бермеге керек,—деп Бумбаров унамады.

— Ну, а кайтип? Йок фактларды мен бармагымнан сорып шыгараякпанма?

— Аьзир цифраларга таянып язувдан бас-

ка, йолдас Карашоров, болып турган аьлди анализ этип каравга таянып язув деген зат бар,—деди философландырып Бумбаров,—а ол затлар ыткен заманнынъ цифраларына карап этилетаган. Озган айдынъ цифралары бизге белгилиме? Белгили. Олар нединъ акыннан айтадылар? Куллыктынъ темпи ол колхозда айлак тоьмен экени акында айтадылар. Солтта, сен, колхоздынъ етекшилери алдыда да буьйтип куллык этип бараяк болсалар, олардынъ планды мынав айда да толтырмайкларына эш бир шек те йок, деп яза кой. Туьсиндинъме? Сен газетчиксинъ, керекли соьзди елимлеп билмейсинъме? Эне солай, ювыгым.

Редактор, басын тоьмен салып, бираз ойланды, сонъ кыскасыннан:

— Аьруьв аьше, язып караяк,—деди эм турагалды.

— Тек эсинъде болсын,—деди ога Бумбаров,—колхоздынъ председатели Юмсаков соьле авырыйды эм онынъ куллыгын Темиржанов Солтан юргистип турады. Мен билистен, Темиржановты бираз критиковать этсек, аьруьв болар. Колхозда халк арасында туьсиндируьв куллыгынынъ аьли де осал экени акында яз. Фермадынъ ыьзининъ акыннан да, керегиндей этип, яз. Олардынъ ферма, дейтаганлары, ферма тувыл, а тавык-кедеш, сарай эм онда культура дегеннинъ шугы да йок. Критика деген затынъ кардаш, не туьрли маразынънын да энъ ийги дарманы ды, боьтен де—аьдем бурнын коьтерип басласа, менше-менге авып басласа.

Эртеникте Бумбаров газетады яйды да, онынъ передовицасын окуп баслады. Бирден мунынъ коьзлери тоьп-тоьгерекленип кетип, шырайы кып кызыл болды. Калтырай кеткен колы оьз-оьзиннен телефоннынъ трубкасына созылды эм, ога редакцияды берген заманларында, ол шыдамсызланып:

— Карашоровпа? Тез болып мунда, мага, келеш!—деп кышкырды.

Бираз тынышсызланган редактор кирип келди. Бумбаров, онынъ берген саламын да алмай, мунынъ коьзлери алдында газетады булгалаклап:

— Мунавы незат ты?—деп сорады.

Карашоров газетады колына алып, креслога олтырды эм сап-сабыр болып:

— Неге бакырасынъ? Не болганын туьсиндирип айттагы,—деди.

— Онысын сен туьсиндир мага. Бер мунда газетады.—Карашоров Бумбаровка газетады созды эм Бумбаров, оны алып, орнына олтырды.—Райкомнынъ акыннан болаякты-болма-якты янынънан шыгарып яз деп, сага ким айткан эди? Вообще, райкомды критиковать этпеге сен праводы кайдан тапкасынъ?

— Соны ман?

— Не «соны ман?»

— Тагы да незат айтаяк боласынъ деп, со-райман?

Бумбаров, тагы да бек алынып кетип, эте-таган аьдетин этип, коьзилдиригин суьртти.

— Сосы сен не заттынъ акыннан сойле-
нетаганын анъламайсынъма?

— Пока анъламайман,—деди, шымтыйтага-
нын ясырмай, Карашоров.

— Караш сен, бир зат та билмеген кисидей
болатаганын! А мына затты ким язады?—
Бумбаров газетады яйды да: «Заря» кол-
хозында халк арасында анълатув куллыгы-
нынъ осал барувында партиядынъ райкомы-
нынъ пропаганда эм агитация отделининъ де
коьп шуьши бар...»—деп окыды. Э! Коьп
шуьши... Бу не зат ты, деп сорайман мен сен-
нен?! Райкомнынъ сыйын кетириппе! Я дей-
мен де, билким, сен газетады озинънынъ бир
байыр затынътта, онда не суьйсенъ, соны эт-
пеге болаякпан деп санайсынъма?

Карашоров Бумбаров пан озининъ бир или-
ниспей калмаягын билетаган эди. Партия-
дынъ райкомнынъ пропаганда эм агитация
отделин ол озининъ статьясында биле ту-
рып туьрте кеткен эди, неге десенъ колхозда
агитмассовый куллыктынъ осал барувы уьшин
шуьшти тек первичный парторганизация-
га авдарувдынъ дуьрыс болмаягын ол бек
аьруьв анълайтаган эди. Колхоздынъ партий-
ный организациясына райкомнынъ пропа-
ганда отделининъ осал ярдам этетаганы
акында да язбага керек эди. Эм Карашоров
суьйтип язган эди. А соьле, Бумбаровтынъ
шамгалып айткан соьзлерин тынълап болып,
Карашоров, разы болмаганын билдирип, куьр-
синди.

— Тенънинъ алаал экенин билгинъ келета-
ган болса, онынъ етиспеген затларын коьзине

салып айт деп, халк дурысын айткан экен,— деди ол.—Алал тенъ оны анълар, а ялган тенъ сенинъ душпанынъ болар. Сен де сондайсынъ, Арслан...

— Тенъ... душпан..,—деп Бумбаров, ашувлы болып, Қарашоровтынъ соьзин боьлди.— Акылятаксып тербеме мунда! Анархия яясынъ сен мунда, йолдас Қарашоров, партиядынъ уставында айтылган затларды муткасынъ эм, сонынъ уьшин болар, партийный органлардынъ сыйларын ушырып айланатганынъ.

— Соьзлеринъ, айтатаган соьзлеринъ не соьзлер ди ол оьзи!—деп Қарашоров коллары ман шекелерин кысып ыслады.— «Заряда» агитмассовый куллыктынъ осал барувында райкомнынъ эм, коьрсетип айтканда, онынъ пропаганда отделининъ шуьши йокпа аьше?

Бумбаров ушып турагалды, стол уьстиндеги сыя-сиседи аьри-бери йылыстырды, сонъ яна орнына олтырды.—Сен оьзинънинъ не зат айтатаганынъды анълайсынъма?—деди ол, баягышылатып даваз коьтерип.—Билгинъ келетаган болса, пропаганда отдели—ол идеология ягыннан партиядынъ райкомънынъ центри болады. А сен келесинъ де оны яманлайсынъ, солай болатаган болса, сен савлай райкомды да яманлайсынъ. Сен соны анълайсынъма?

Бу босына каптырылысув Қарашоровты тамам бездирди эм ол каты этип:

— Болаяк, Арслан!—деди.—Мен оьзимди дурыс этпеген аьдемге санамайман. А оькнан калганын оьзинъ бил...

Бумбаров соынген папиросын туьтин-салгышка таслады, стол касыннан бери шыкты, кабинет иши мен бираз кезинип алды эм оннан сонъ Карашоровтынъ касына келип токтады да, ярасув давазы ман:

— Газетадынъ баьриси де печать этилгенме?—деп сорады.

— Эште, этилген йок болар, — деди редактор.

— Билесинъме, Ислам,—деди, Карашоровтынъ ийнине колын салып Бумбаров—токтадынъыз деп типографияга звонит этеш.

Карашоров, ийнин козгалтып, Бумбаровтынъ колыннан босанды да, турагалды эм тигилип Бумбаровтынъ коьзлерине карады. Бумбаров куьлемсирей берип:

— Коьзлеринъ мен мени еек боласынъма, тигилип неге карайсынъ?—деп сорады.—Яде меним айтканымды анъламадынъма? Звонит эт, деймен. Мине мына ерин туьзетпеге керек.—Бумбаров бармагы ман газетадынъ бетининъ бир ерин туьртти.

— Билесинъме, Арслан!—деди, ашувдан давазы тутлыгып, Карашоров.—Сен ол акылынъды кой. Не кадер кагыт яратылып кутылган, газета да кешигеди, а сен келесинъ де токтаттыраяк боласынъ. Йок, Арслан, меним ондай правом йок.

— Сенде йок болса, райкомнынъ бар ондай правосы!—деп Бумбаров давазын яна коьтерди.—Эм мен сага партиядынъ районный комитетининъ аты ман айтаман. Звонит эте-ексинъме?

— Йок! — деп кести Карашоров.—Керек

болса, озинъ звонитъ эт. А мен Виктор Петровичке бараман.—Эм Карашоров, шыгып кетеек болып, эсик бетке йоньеди.

— Токта мунда!—деп кышкырды Бумбаров.

Карашоров токтады да, Бумбаровка бурылып:

— Незат? — деп сорады.

— Сенинъ газетанъ тувыл Виктор Петровичтинъ кайгысы,—деди, бир яманлык сагынып куьлемсирей берип, Бумбаров.—Бар, шыгара бер сол газетанъды. Тек эсинъде болсын, дуныя дегенинъ эм кенъ эм де тар—аьдемлер анъламастан расып та олтыратаганлар. Бар!

IV.

Партийный йыйын болатаган кешединъ эртеси куьн Солтан бек эрте туруп, асынзатын да ишпегенлей, Керей уйине кетти. Келсе, мунынъ сейирине, Керей де туруп, каралдыда бир затлар этип юри эди.

Солтан кишкей авыздан каралдыга кирди де, Керейдинъ касына келип:

— Танъ яхшы болсын, Керей,—деди.

Керей туьйилген кабагынынъ астыннан Солтанга карады, онынъ саламына явап бермеді эм:

— Намаздан нетип юрисинъ? —дегенди айтип куьбирденди эм артынсыра озининъ касында ерде яткан бир кишкей янъырыкты аягы ман тевип, аьри тымалатты да, пальтосына оранып, коьзин тоьмен каратты.

— Туткасынътта, Керей,—деди, сейирге калып, Солтан.

Керей басып коьтерип алды да, селеке этип куьлемсирей берип:

— Ия, уьшини мен айтасынъма?—деди.— Тутканымды да коьре койдынъма?

— Кайтип соьйлейсинъ, Керей?

— Аьше, мени кайтип соьйлетеек даьменъ бар?—деп Керей алына берди.—Я деймен де, сени коьрдим деп, орада теппеге, керекпенме? Сиз деген кабанлар коьрде яткан аьдемди де туттыарсыз...

Солтан тагы да бек сейирге калып:

— Ва сосы сага не болган ды?—деп сорады,

— Мага болган заты йок, мине сага не болган ды, соны айташ сен мага?

— Юмаklar айтып соьйлейсинъ, оллахый, Керей,—деп Солтан зор ман куьлемсиреди.

Бу ерде Керей бирден тутанып кетип, бригадирге кийликти:

— Сосы сен тегинъе неге турмайсынъ бир? Я деймен де, сенинъ артынънан шукуп, коймайтаган аьдем барма? Йыйында аңа Арсланга дунья соьзини айтпага сенинъ не сыртынъ кышыган эди? Я деймен де сен озинъди баьриннен де акыллыга санайсынъма?

Солтан бирден шеги кагып куьлди:

— Ха-ха-ха, солма, Керей, унга тойган шышкандай, коьпкенинъ?..

— Бир де куьлме!—деп Керей, коькирегин кайкалатып, бакырды.—Коьп куьлген, бир йылар, деген ногайлар.

— Ким экен йылаяк?—деди, бирден куьлкисин уьзип, Солтан.

— Элбет те, мен тувыл.

Солтан, коьзлерин шуьркейте берип, председателъге карады:

— Билесинъме, Керей,—деди ол,—сага ярай-таган болса, Бумбаровтан сен озинъ корк, а мен оннан коркпайман. Ялынаяк болсанъ, ога сен ялын, а мен Бумбаровтайларга ялынман. Бумбаров тувыл, бизим, райком деп айтатаганымыз. Райкомда оннан баскалар да бар. Эне солай, Керей. А соyle мен сага келген болсам, сенинъ болмаяк соьзлеринъди тынълаяк болып келгеним йок, Куллыгым болып келгемен.

— Хайыр, не куллык экен, айт,—деп куь бирденди ашувы аьли де таркамаган Керей.

— Фермадынъ каьрин коьрмеге керек,—деди Солтан.

— Фермага болган заты барма? Яде от шыкканма?

— Шыксын, шыкпасын, тек онынъ аьли от шыккан уьйден де бесбетер, оны сен озинъ де билесинъ,—деди Солтан.—Баягында мен сага айттым, болган уьшин сен, арба йок, аьдем йок, эмбек-тоьмбек деп, этпеге унамадынъ. А сенинъ Бумбаровынъ оны йыйында уьйкен соьз этти. Этуьви де дурыс, булайда онынъ акын еп болмас. Аьдемлердинъ кайгысын аз шегемиз, Керей. Куллыкты сораганымыз болмаса, олардынъ яшавы акында кыйналмаймыз.

Керей бригадирдинъ соьзлери озине айтылып тургандай анълап:

— Председатель сенсинъ, коьп шеге кой!—деди.

— Кел кой сол баласып тербегенинъди, Керей,—деп Солтан тутты.—Сени бирев де шуьшлемейди. Бизим баьримиз де шуьшлимиз.

— Аьше, туьби, энди меннен сага кереги не ди?

— Фермады бир аьруув этип ремонт этпеге керек: ишни-тысын ыслатып, ак куйдырмага керек, терезелерине коьз салдырмага керек, служебный уьйди де, бир болгандай этип, ярастырмага керек...

— Солай-солай. Туьби, фермады ремонт эттиреек болады экесинь? А онынь уьшин аьдемлер керек экенин, арбалар керек экенин, заман керек экенин билесиньме?

— Билемен.

— Аьше оларды кайдан табаяк боласынь?

— Таппага керек.

Керей бир кесек заманды уьндемей турды, сонь бирден колларын силкилеп:

— Суьйгениньди эт, Солтан, мен бир затын да билмеймен,—деди.—Тек соньында соьз болмасын.

— Не соьз?

— Азба, соьле куллыктынь кайнап турган заманы.

— Бир де коркпа, болмас. Фермада куллык этетаганлар тувар тувыллартта. Аьдемлер.

Керей, бир затлар ойлана берип, тагы да бир аз уьндемей турды, сонь таньсырап, Солтаннынь колтыгыннан алды да, ога акыл уьйретип баслады:

— Ногайда, Солтан, тавык оьзи соьйылаяк пышакты оьзи туьртип шыгарар, деп соьз бар. Солтта сен Арсланды коздырып тербе-виньди кой. Не де айт, ол райкомнынь аьдеми, эм кишкей аьдем де тувыл—пропаганда

секретарининъ орнына куллык этеди. Мен муны сага тек яхшылык сагынып айтаман, айтканыма бир тынъла, Солтан, кой оны тууртип тербевинъди—омаса бир казага ыласарсынъ.

Солтан ога бир союз де айтпады, ашувы шыга берип, белбавын туъзетти де куллыгына асыкты. Онынъ артыннан карап калган Керей, ойга калып сакалын сыйпап, басын шайкады да, уйи бетке карап йоънеди.

Сол куын Солтан тап кешке дейим фермадынъ каърин коърип айланды: эки арба балшык тоъктирди, киреш аъкеттирди, кладовойдан яздырып алып, эки табак сисе йиберди. Оннан сонъ туъкенге барып, терезе яювга деп, доърт метр ак кумаш алды эм оны да фермага, Арувжанга, йиберди. Кеште фермага оъзи барып, онда куллыклардынъ кайтип барувын карады. Куллыклардынъ кайнап баратаганын коърип, бек разы болды.

V.

Бир талай куынлер озды. Мединединъ де маразы аз-аздан язылып баслады, болган увшин ол энди де орында ята эди.

Уйле авган вакыттынъ бир уыш саъатлерге ювыклаган заманы эди. Солтан, ас ишпеге деп, кырдан уйге кайтып келди. Пешке кирип келген заманында, ол, орныннан турган Мединеди коърип, сейрге калып, эсиктинъ касында токтады.

— Ва сен неге тургасынъ?—деп сорады.

Медине, байына бир союз де айтпай, терезе бетке бурылды да, бетин коллары ман япты.

Сейир тувылма, Медине, тап бир якка конакка бармага аьзирленген аьдемдей болып, кийинген де эткен.

Солтан зырылдап пишесининъ касына келди:

— Бу да не аьдетинъ ди, Медине?—деп со-рады ол Мединеден.—Неге кийингесинъ? Яде бараяк ягынъ барма?

— Фермага бараяк боламан!—деп кышкырды бирден Медине эм байына бурылды. Мединединъ коьзлери коьзяска толган эдилер.

— Фе-е-рмага, дейсинъме? Акылынъды ишкесинъме? Онда куллыклар сенсиз де этилер. Токташ, токташ, сосы сен неге йылага-сынъ? Ва не болганын туьсиндирип бир айт-тагы.

Медине союз айталмай, сылк-сылк этип йылап баслады эм тамагы бугынып:

— Мен.. мен, туьби,—деди ол бир заманнан сонъ,—туьби, меним авырганым да, нем де оьтирик экен, мен... мен, эриккен кисилер-дей ийт сувгарып юреди экемен, маразымды сылтав этип, куллыктан кашып юретаган да мен экемен. Мен...—Коьзяска бугынганыннан Медине' союзин айталмай токтады да, этажеркадынъ касына барып, онынъ уьстиннен бир газетады алып:

— Мине мына газетада да суьйтип айтылады,—деп оны байына берди.—Маъ, оьзинъ оқып карай кой. Передовицасын оқы.

Солтаннынъ коьзлери газетага тигилдилер. А бир минутадан сонъ ол, газетады булга-лаклап:

— Ва мунда язылган затлардынъ баърисиде оътирик, Медине!—деп ашувлы кышкырды.—Басыннан аягына дейим кара оътирик.

Медине колъявлыгы ман кобзясын суурте берип:

— Савлай район окуп кутылганы сонъ, сенинъ бакырганынънын не пайдасы бар ды? Энди сага ким ыйнанаяк ты?—деди.

Солтан бирден сап-сабыр болды. Газетады, асыкпай доърт буъклеп, тоъс кисесине салды. Мединеди акырын орындыкка олтыртып, оъзиде онынъ касына олтырды.

— Сен, Медине, оъзинъди оъзинъ босына кыйнайсынъ,—деди Солтан, пишесининъ каны кашкан колын сыйпай берип.—Суът савув планын биз толтыргамыз. Сенинъ авырыйтаганынды сав колхоз биледи, фермады да биз ыслап-нетип баслагамыз—эртен-бирсуъгин кутылаяклар. Шешин де, орнынъа ят. Сенинъ маразынъ анша-мынша зат тувыл, оны ман ойнама, Медине. Тамам ийги болмай, мен сени бир якка да йибереегим йок. А мунда язылган затлардынъ сонъына мен оъзим шыгарман,—деп Солтан тоъс-кисесин какты.—Мунынъ кимнен келгенин мен билемен.

Солтан ишеек болган асын да ишпей, басындагы тери-боъркин шешип, кийиз-боърк киек болганын да мутып, зыранълап колхоздынъ правлениесине барды. Мунда, счет согып, бухгалтер олтыры эди. Солтан правлениеге кире салып, оннан:

— Суъттен озган айдынъ планын нешевге толтыргамыз?—деп сорады.

— Юз эки процентке,—деди сол сабатлей

бухгалтер.—Сводка да бергемиз. Мине обзинъ карай кой—деп ол Солтанга бир калы журналды йылыстырды.

Солтан, столга таянып, журналды карап шыкты да:

— Буюгуыңги газетады окыгасынъма?—деп сорады.

Бухгалтер колынынъ аясы ман счеттынъ суьеклерин ормына таслады да, коьзилдиргининъ астыннан Солтанга карады эм бирден тутып кетип:

— Олардынъ этпеге куллыклары йок!—деди.—Неди болса, соны язадылар. Яза берсинлер — оьтирикте оьркен болмас, деген. Солтта, олардынъ язганлары уьшин бизим етимислеримиз кемий коймас.

Солтан терезеден линейка егетаган Абдулады коьрип, правлениеден шыкты.

— Абдула, линейканъды ек, районга барамыз,—деди Солтан ога.

Партиядынъ райкомынынъ биринши секретари Дроздовтынъ приемныйында аьдемлер коьп тувыл эдилер. Соннан себеп Темиржанов коьп карап турмады эм тез арадан секретарьдинъ кабинетине кирди...

Бир ярым саьатлерден сонъ Темиржанов Солтан райкомнынъ секретариннен шыкты. Мунунъ сыпаты айлак кувнак эди. Ол аьле кабинетке киретаган эсиктинъ онъ бетине салынган столда куллык этип олтырган карашашлы, караборан секретарь-кыз бан да кажавласып алды. Оннан сонъ кыз бан аман-

ласты да, зырылдап райкомнан шыкты. Орамда оны, линейкага олтырып, Абдула саклап туры эди.

— Ал айда, кардаш,—деди Солтан Абдулага эм оьзи линейкага олтырды.

— Куллыгыньды битире койдынъма?—деп телбегиди йыя берип, сейир этип сорады Абдула.

Солтан, басы ман ымлап, райкомнынъ уьйин коьрсетти де:

— Ол райком, Абдула,—деди.—Айда, кардаш, айда. Былай, ел кактырып айда!

VI.

Уьсти газеталарга, туьрли-туьрли журналларга эм кайдай ды бир кннгаларга толган уьйкен столда Карашоров, терен ойга коьмилип, бир затлар язып олтыры эди. Бирден, каты этилип телефон согылды. Карашоров, сескенип кетип, бир уьйкен кара бийдей болып, столдынъ муьйисине конган телефоннынъ аппаратына карады. Телефон сога берди. Ол заманда Карашоров, алгысы келмей, трубкады алып, жулагына кысты да, тутканын ясырмай:

— Да-а,—дегенди айтып созды.

Телефоннан шыккан давазды эситкенлейи ок, мунынъ шырайы бирден бир аьлемет болып, коьтере туьрленип кетти: кан явып турган кабагы да яп-ярык болып ашылды, ашув атып турган коьзлери де ян-маян, тынышсызланып, балтылдадылар эм оьзи де олтырасыннан бираз коьтерилди.

— Аьруув, аьруув, соьле-аьле етейим,—де-

ди ол эм, трубкады акырын орнына салды да, ана кабинетке кышкырды. Оннан редакциядынъ секретари кирип келди.

— Мен соъле райкомга бараятырман, шақырадылар,—деди Карашоров секретарьге.— Бираз кешигип олтырмага боларман. Мунда алай-пылай болмасын. Бирев звонит эте калса, Виктор Петровичте денъиз.

Райкомнынъ секретарининъ приемныйында Карашоров авыл хозяйстводынъ районспекциясынынъ заведующийси Умаров Амит пен расты. Карашоров кабинетти басы ман ымлап коърсетип:

— Оъзинеме?—деп сорады.

— Аыше,—деди Умаров.

— Мен де. Неге шақырады экен, билмейсинъме?

— Билмеймен,—деп Умаров терезе бетке тайды.

Карашоров оннан тагы да бир зат сорапк болып эди, болган уышин сосы арада буларды секретарьдинъ кабинетине шақырдылар.

Дроздов кирип келгенлер мен саламласты эм, олтырынъыз дегенди айтып, оларга орын коърсетти. Умаров пан Карашоров, стол касына янасып, олтырдылар Дроздов Умаровка карап:

— Сводкады аккелдинъизбе? — деп сорады.

— Аккелгемен, Виктор Петрович,—деп, Умаров портфелин ашып баслады, а ол арада Карашоров: «Неге шақырылганьмызды биле болса да, ясырыпты экен, кабан»,—деп ойланды.

Умаров сводкады шыгарып, яйганы сонъ, Дроздов оннан:

— «Зарядыкы», неше процент ти? — деп сорады.

— «Заря», «Заря»...—дегенди сойлене берип, Умаров сводкадан сол колхозды тапты да:—Юз эки процент, Виктор Петрович,— деди.—Суьттинъ куллыгын булар туьзеткенлер.

Карашоровтынъ юреги суьв дей туьсти эм онынъ манълайы да бирден терлеп кетти. Оьзине тигилип карап турган Дроздовтан коьзини ясырмага шалысып, Карашоров кн-сесиннен колъявлыгын шыгарып алды да, айыт деп бетин суьртип баслады.

— А сиз, йолдас Карашоров, оьзинъиздинъ передовицанъызда буьйтип язасынъыз,— деди, редакторга карап, Дроздов эм орыс тилине коьширилген статьяды эситтирип окып баслады: «Эгер колхоздынъ етекшилери алдыда да буьйтип куллык этип бараяк болсалар, олардынъ планы мынав айда да толтырмаякларына эш бир шек те йок...» Суьйтип тувылма язганынъыз?

— Аьше,—деп беркитти редактор.

... Ну, а сиз бу данныйларды кайдан алгасыз?

Карашоров олтырган еринде кыпынълады эм, саьспеклеп кеткениннен, оьзининъ кара папкасын алгасап ашты да, сол саьатлей оны кайтара япты, оннан сонъ коьзлерин ерге тигип катты.

— Уьндемейсизтте, йолдас Карашоров?— деп сорады Дроздов.—Оннан сонъ сиз, бригадирдинъ пишеси куллыкка шыкпайди, деп

те язасынъыз. А онынъ куллыкка неге шык-
пайтаганын сиз билесизбе?

Карашоров ундемеди.

— Билмейсиз. Солай экен, аьше неге
язасыз?

— Мага айтканлары сол, — деди Кара-
шоров.

— Ким ди сизге уйтип айткан?

Карашоров яна ундемеди: Бумбаровтынъ
атын айтпады. Дроздов орныннан турагалды.

— Сиз, йолдас Карашоров, бу затлардынъ
баьринъ де, кабинетинъизде олтырган еринъиз-
де, табаннан алып язгасыз.

— Шуьшлимен. Виктор Петрович, — деди
Карашоров. — Келеек номерге туьзетпе бе-
рермиз.

— Туьзетпе берип, онынъ артына ясырына
кояак боласынъызба? А намысынъыз ша? Оьз
намысынъыздан кайда ясырынаяк даьменъиз
бар? Аьдемлер кешеси-куьндизи мен шалы-
сып, бирер йолларда айлак авыр аьллерде,
куллык этедилер, а сиз кабинетинъизде ол-
тырган еринъизде оларды яман атка калды-
рып язасыз. Савлай колхозга макталган Те-
миржанова Медине, оьпкеси авырып, тоьсек-
те ятады, а сиз ога тек эриншек атын такпай
язасыз. Бригадирди де мутканынъыз йок,
онынъ акында да, куллыкка сувук карайды,
деп язгасыз. Бу затлардынъ баьрисин кай-
тип аньламага керек болады, йолдас Кара-
шоров? Сиз тек районный газетадынъ редак-
торы тувылсызтта, оннан баска болып сиз
партиядынъ райкомынынъ бюросында член-
сиз.

Бу авыр эм дурыс союзлерди Карашоров, союз айтпай, тоьмен салган басын йогары коьтермей, тынълады.

— Аьруьв аьше,—деди бираздан сонъ Дроздов,—сизинъ акынъызда биз бюрода соьйлермиз, а соьле сиз колхозга барып, оьзинъиздинъ айыплыгынъызды мойнынъызга алмага керексинъиз...

— Виктор Петрович...

— Энди кетпеге болаяксынъыз.

Дроздовтынъ кабинетиннен Карашоров бек яман болып эм сав дуныяга ашувлы болып шыкты. Приемныйда Умаров оннан:

— Кайтип болды бу хайырсыз?—деп со-рады.

Ашувын кимнен алаягын билмей турган Карашоров Умаровка бек каьарленип карады, тынысын авыр алып, пысылдады эм бирден:

— Коьтересине де сен шуьшлисинъ!—деп екирди.—От шыккыр сводканъды кешктирип йыймаган болсанъ, бир зат та йок эди!

Умаров, айтпага союз таппай, авызын ашты да калды, а Карашоров, октай атылып, райкомнан шыгып кетти.

*
* * *

Дроздовтан шыгып, редакцияга келгени сонъ, Карашоров куллыгына бир де бет бералмады. Виктор Петровичтинъ айткан, тав тасындай, авыр союзлерин атта муталмады. Бир асыгыс статья язылмага керек эди, болган ушин Карашоров оны бир язып, язганын бир соьндирип эм кайтарадан язып бас-

лап, бир де сонъына шыгалмады. Бир шуьши болмаган секретарьге бакырыклап алды, стол уьстиндеги сыя-сиседи авдарып, яп-янъы стол яювына сыя тоькти. Буьгуьн июль айынынъ доьртиши числосы эди, болган уьшин неге эсе де буга алтыншы число болып коьринип, ол иргедеги календарьден тагы да эки кагыт йыртып алды. Оннан сонъ керексиз ериннен типографияга звонит этип, бир куьна-си болмаган директорга тийди.

Карашоров сол куьнди суьйтип, аьли-туры-сы кырлы болмай, озгарды, а кешке тура, куллык кутылаяктынъ алдында, Бумбаровка йоьнеди.

Аягыннан басына ак кийген Бумбаров кабинетинде куллык этип олтыры эди. Салам-зат бермей, редактор кирип келген заманда, Бумбаров, коьзилдиригин суьрте берип, уьндемей Карашоровка карады. Бузык шырайлы Карашоров та уьндемей барып, стол касындагы юмсак шатлардынъ биревине олтырды, тереннен алып куьрсинди эм онъ колынынъ аясы ман якларын сыйпады.

Бумбаров бир зат барын сезип:

— Не болган ды?—деп сорады.

— Виктор Петрович сени мен соьйлемедиме? — деп сорады оьз кезуьви мен Карашоров та.

— Йок. Нетеди?—Бумбаров сол сабатлей коьзилдиригин ярасык бурнынынъ уьстине кондырды эм, сакланып, редакторга карады.

— Бир зат та,—деп куьбирденди, Карашоров,—тек меним коьнимди алганын сана-маяк болсак.

Бумбаровтынъ шырайы ян-маян каты сусланды.

— Незат уьшин?—деп сорады ол.

— Сенинъ ана «Зарянъ» уьшин,—деп явап берди Карашоров.

— Неге меним «Зарямъ» болады?

— Аьше сен тувылма, анавын яз, мынавын яз деп, аьдемге ана хайырсыз передовицады яздыратаган!—деп Карашоров алынды.

Бумбаров, ашувы шыгып баслап, коьзил-диригин туьзетти, тигилип Карашоровка карап, бираз уьндемей турды сонъ, оьзин сабыр ысламага шалысып:

— Биревдинъ басы авырса, баска бирев оьзининъ басын явлык пан байламайды болар дейментте, Карашоров,—деди эм алдында турган бир кагытларды карап баслады.

Карашоров бек уьйкен сейирге калды. Бумбаровты ол коьп йыллардан бери билетаган эди, олар бир заманларда тенълесип те юген эдилер. Соннан себеп, сонъалыкка калганда, Бумбаров мындай аьдем болып шыгар, ол сосындай осаллык этер, деп Карашоров бир заманда да билмеген эди. Дурысын айтсанъ, Карашоровты тийиссизликке ийтеген Бумбаровтынъ оьзи тувыл эдиме. А энди, Карашоровтынъ басына кыйынлык келип турган заманда, ол тасага туьсеек болады. Йок, Бумбаров мындай аьдем болып шыгар деп, Карашоровтынъ эсине-туьсине де келгени йок эди.

Ашувы ишине сыймаганнан, Карашоров, пыс-пыс эттирип, тыныс алды, болса да ол Бумбаров пан каптырылыспады.

— Болмаяк затты айтасынъ, Арслан,—деди, озин тыя берип, Карашоров —Бир дешекленме, болган шуышти мен озимнинъ мойныма алдым. Сен ойланатаган аьдем тувылман мен. Энди мине колхозга барып, айып-лы болганымызды колхозниклердинъ алдында айтпага керекпиз. Виктор Петровичтинъ айтканы сол.

— Бара кой аьше, онынъ бир уятлыгы да йок,—деди, баягы кагытларды карай берип, Бумбаров.

— Барувын мен барарман, болган уьшин куллык оны ман кутылмайды,—деди Карашоров.

— Тагы да нёзатты?—деп сорады кагытларыннан басын коьтермей, Бумбаров.

— Бюрога салаяк боладылар.

Бумбаров ян-маян кагытларды койып:

— Кимди?—деп сорады.

— Кимди болатаган—мени.

Бумбаров, бармаклары ман стол уьстин дуьмбирдетип, бир кесек заманды ойланып турды. Бумбаровтынъ бир кайгыларга калган шырайына суьймей карай берип, Карашоров ишиннен суьйинип: «Куллыктынъ анша-мынша тувыл экенин анълады болар деймен,—деп ойланды.— Энди меним коьнъилимди авлап баслаяк болар. Оьрегетен!». Болган уьшин Карашоровтынъ кайгысын таркатаягы Бумбаровтынъ эсинде де йок эди.

— Бу затты, элбет те, сенинъ янынъа калдырып болмас,—деди, асыкпай, Бумбаров.— Янъылысынъ бек авыр, ювыгым...

Карашоров ушып турагалды да:

— А сен ша, сенинъ озинънинъ янъылы-

сынъ ша? Сен тувылма... Анализ, эмбек-тоѣм-бек деп акылятаксып, мени бу баълеге калдыратаган сен тувыл эдинъме?

Бумбаров бир кесек заманды тигилип Карашоровка карап турды, сонъ асыкпай туьтин ишти эм, авызынынъ бир шетиннен йинъишке этип туьтин шыгара берип, куьлемсиреди.

— Аьдемнинъ куьлкисин келдиретаган кисинъ, оллахый, Ислам сен,—деди Бумбаров.—Баладай акылынъ бар сенинъ. Ал оьзинъ ойланып караш, сенинъ соьйлейтаганынъ не деген зат ты? Сен ерде яткан кыйшык таяктынъ ушына басасынъ. А онынъ ана бир ушы сенинъ басынъа согып йибереегин билесинъме?

— Керек болса, ол таякты колга алмага да болаяк!—деп кышкырды Карашоров.

— Оьзинънинъ шуьшинъ уьшин баска биревди тоьбелемегеме?

Карашоров Бумбаровка бек ашувлы коьзлери мен карады, болган уьшин ога бир зат айтпады.

— Газетадынъ редакторы мен тувылмантга,—дей берди ол арада Бумбаров.—Статьяды язатаган да мен тувылман. Уьшин, мен сага, суьттинъ акыннан яз деп айткаман эм сага бир кесек фактлар да бергемен. Оннан мен кайтпайман. Болган уьшин сен баьрисинде, аьдем ыйнангысыз этип, бырыктырып таслагасынъ, ол аз деп, коьп затларды янынънан шыгарып та язгасынъ. Оьтирик айтаманма? Аьше эндиги сен оьзинънинъ шуьшинъ-

ди баскаларга неге авдараяк болып шалысасын?

Қарашоров, уындемей, кабинет ишинде кезинип баслады, сонъ Бумбаровтынъ касына келип токтады да, ашувдан бугынып:

— Яман аьдемсинъ сен, Арслан,—деди.— Юрегинъ таза тувыл сенинъ, кавыфлы аьдемсинъ. Эне солай!

— Туврасын айткан яман коьринер, деген ногайлар, Ислам, а меним айткан затларым—тувра затлар, коьзди тесетаган затлар. Солта, мен де сага соьле бир яман аьдем болып коьринип турыман.

— Оьзин суьйген—элден бир эли кем, деп те айтканлар ногайлар, Арслан. А сен оьзинъ оьзинъди болмаса, баскады суьетаган киси тувылсынъ...

— Болды соьйлегенинъ!—дегенди айтып, Бумбаров турагалып, аясы ман столды соқты.—Тагы де нснъ бар?

— Бир затым да йок!—деди кыскасыннан Қарашоров эм зырылдап кабинеттен шыгып кетти.

Қарашоров кетип, оьзи ялгыз калганы сонъ, Бумбаров: «Фу, чорт возьми!—дегенди орысша айтып, колъявлыгы ман' терлеген манълайын суьртти.—Тагы да бир янъылыс зат эттик болар деймен. Энди мына хайырысз статьядан сонъ Темиржанов мен оннан оьш алып тургандай этип ойланады экен. А меним ога, ол мени неге эсе де суьймей болса да, бир арамлыгым да йок. Онынъ пише-син де яладан яктык болар деймен. Карашоров озгарып олтырганга усайды, оллахый. Ама баьрисиннен де бек шуьшлиси—мен

оюзим. Мына хайырсыз Арувжан дегенинъ, де кайдан шыга койды! Аьдемге, атшалмандай шапшып, састырып койды. Виктор Петрович энди не деп ойланар? Хотя, бу затларды ол кайдан билеек ти? Да, сосы туьнегуьн Темиржанов райкомга неге келген эди экен? Мага да кирмеди. Уьйкен юрек аьдем! А ол меним акымнан Виктор Петрович пен соьйлескен болса ша? Нединъ акыннан соьйлесек ти? Йыйында мен оны бираз критиковать эткениминъ акыннанма? А оьзи меннен де каты критиковать этти де, аьле, райкомнынъ акыннан соьйлеп, тийиссизлик этип те алдытта. А Карашоров меним акымнан бюрода бир зат бырыктырып олтырмаспа экен? Ия, ол коркак аьдем, эште, баталмас. Айвай, коьрип ала барармыз, ол кадер корккандай, болган зат йок,—деп Бумбаров оьзининъ коьнъилин оьзи авлады.—Дуныяда тек куллык этпеген аьдем янъылады».—Эм Бумбаров, эткиси келмей, куллыгын этип баслады.

Кешликте Карашоров «Заря» колхозына кетти. Колхозга ол, куьндиз, аьдемлерге коьринип барганымнан эсе, каранъа туьскен заманда барсам, аьруьв болар деп санады.

Болган уьшин, эртеси куьн кырга шыккан заманында, колхозниклер муны, аьдеттегиндей этип, аьруьв йолыгып алдылар. Ама колхозниклер буйьтип, конакты хош коьрип йолыкпага керек деген аьдетти саклап, этедилер экенин Карашоров бек аьруьв билетаган эди. Авылшылардынъ баьрисининъ де

сейирин калдыратаган соьзди алды ман Карашоров оьзи басламай туруп, авылшылар оьзлери баслаяк тувыл эди. Карашоров оны да билетаган эди. Болса да Карашоров та ол соьзди басламай, тарта бере эди. Ол, тоькте куьнайлан тазалап эм оны элеваторга йибериپ куллык этетаган аьдемлердинь бир ана куьбине, бир мына куьбине барады эм юрекке аьруьв болмаган соьзди бир де басламага батпайды.

Ишлерди куьтпестен Батал-карт тезлетти. Батал-картты, онынь терен акылы, туврашыллыгы уьшин авыл аьдемлерининь баьриси де бек сыйлайтаган эдилер эм онынь оьт-кир тилиннен бираз да коркатаган эдилер.

Карашоров, кажав соьзлер айтып, кызлардынь касында туры эди. Сол арада мунынь касына соьлеги ак сакаллы, акыллы эм тири коьзлери, асылып турган койы каслары эм де бираз катырак сусы болган карт келди. Карашоров карттынь саламына салам берип, онынь тамырлары шатлап турган арык колын эки колы ман алганы сонь, Батал ога:

— Яньылмай болсам, ясым,—деди,—сени Карашорлардандай коьремен эм сенинь атань Токтамыстагы Кадыр болса ярайды.

— Солай, агай, мен Токтамыстагы Кадырдынь улыман,—деди Карашоров ога.

— Алла оьмириньди узак этсин, ясым,—деди оннан сонь Батал,—тынълаяк болсань, мен сага ногайдынь бир кишкей эртенъисин айтаяк болман.

— Тынълайым, атай, тынълайым, айт,—деди, картка уьйкен сый берип, Карашоров.

— Эрте бурын бир заманларда, балам, бир

койшы яшапты. Айтаягым, бу койшы эртенъ мен койларын бакпага шыгарар да, оъзи коьгоьленге ятып, коькте коьшкен булытларга карайды экен. Куьн карайды, экинши куьн карайды, уьшинши куьн де карайды—туьрленетаган эш бир зат йок. Булытлар, сол баягы аьдетлерин этип, коьк бойлап коьшедилер экен. Бир коьргенин коьп коьрип, койшы тамам эригеди. Ол заманда койшы оьзи-оьзине: «Кел соны ман эригимди бир язып, оьзимди бир кангышай юбантайым»,—дейди. Эм бир куьннинъ бир куьнинде бу, койларын бакпага йиберетте, оьзи ярбаска барып:

— Вахахай, ямагат! Койларга боьрилер шавып, кырып бараятырлар! Шалт болып етинъиз, маьрже!—деп уьйкен кышкырык этеди.

Бу кышкырыкты эситкен аьдемлер, уьйкен кыйыр-шыйыр болып, маьри-бери шабысып, кими казык, кими сенек, кими балта, кими колына не туьссе, соны алып, кырга шыгадылар. Шыкса шыксынлар, хайырсыз, эш бир боьри де йок экенин коьредилер. Койшы десенъ, халкты суьйтип алдаганына куванып, куьлгеннен шеги катып, ярбаста ятыр экен. Халк, койшыдынъ эткен кылыксызлыгын бек макул коьрмей, артына кайтады.

Бир кесек заман озады эм бир куьннинъ бир куьнинде койларга акыйкатлай да боьрилер шавып, оларды аьлек этип баслайдылар. Апаты кеткен койшы шавып ярбаска баратта:

—Вахахай, ямагат! Боьрилер койларды аьлек этип бараятыр! Тез болып етинъиз, маьрже!—деп уьйкен бакырык этеди.

— Караш йигиттинъ аьйлежийтаганын!— дейдилер экен аьдемлер, онынъ кышкырыгын эситип.—Кайта-кайта алдангандай, мунда сага берли йок, — деп кыймылдаган да этпентилер.

А онынъ арасында боьрилер койлардынъ куьл-парасын шыгарып таслайдылар.

Эртенъим эне сол, ясым. Ким биледи, оьтириктинъ аягы болса да, ол алдыга бармайды, деген такпак сосыннан шыгып айтылган да болар. Эне солай, йигит,--деп Батал соьзин кутылды эм ясыртыннан кызларга коьз кысты. Кызлар, картты сол саьатлей анълап, басларын аьри-бери бурып куьлдилер. Картты Карашоров та анълады, кене болса да:

— Аьше, атай, бу эртенъиди сиз мага неге айттынъыз экен?—деп сорады. Сорамаган да болгай эди—басына баьлеге сорады Карашоров бу затты.

— Неге болсын, мене мына зат уьшин айттым,—деп карт, кызларга яна коьз кысып алды да, койныннан шыгарып, Карашоровка бир газета созды.—Маь, мына газетады алып, сонынъ алды бетинде язылган биринши статьяды бизге бир эситтирип оқыш, ясым. Окып билгенлердинъ айтувларына коьре, ана койшыга усап, онда ла ким ди бирев, вахахай, уьйден от шыкты деп, кышкырады болар деймен. Тек ога ьйнанып болаякпа экен? Меним соны билгим келеди, йигит.

Карашоров уялганнан, ер тесик болса, кирип кеткендей болды. Ама ога газетады колына алмага керекли болганы болмаса, баска эткендей зат калмады, эм ол, карттан газетады алып, ога:

— Анъладым, атай, бек аьруьв анъладым, сизинъ не айткынъыз келгенин,—деди. —Меним мунда, сизге, келгеним де сонынъ, уьшин—сосы дурыслыгы болмаган статьяды язып шыгарганымыз уьшин сизинъ баьринъиздинъ де алдынъызда айыплыгымды мойныма алатаганымды айтаяк болып келгемен, атай.

— Келип аьруьв эткесинъ,—деди, каты этип, Батал.—Янъылганынъды ясырмай айтпаклык—ол уят болган зат тувыл, а аьдемнинъ йигитлигин коьрсеткен зат. Коьп яша, балам, бу эткен эрлигинъ уьшин, неге десенъ бу акыйкатлай да эрлик болады.—Батал, оьзи айткан соьзине уьйкен маьне беретаганын коьрсетип, бармагын коькке коьтерди.

Карашоров, карттынъ уьйреткен акылы уьшин, ога савбол айтты эм, оны ман аманласып, Юмсаков Керейге карап йоьнеди. Керей, куьнайлан тиелип турган, автомашинадынъ касында туры эди. Мараздан коьтерилгени сонъ председатель куллыкка буьгуьн бас деп шыккан эди.

— Салам алейкум, Керей,—деп саламласты Карашоров оны ман эм ога:—Соьле кишкей перерыв болаяк болар деймен, Керей, солтта колхозниклерди ана какырадынъ астына йыйсанъ аьруьв эди, солар ман бир соьйлесек затларым бар эди,—деп тиледи.

Йыйылган колхозниклерге Карашоров айтаяк соьзин айтып кутылар-кутылмастан, ога сораьлар тукумы явып баслады:

— Сиз газетага тек етиспевлердинъ акыннан неге язасынъыз? Бизде етимислер азба?

— Сиз эки куьннинъ биринде ана Токтамыс авылындагы сыйыр савувшы Карамурзовады мактап язасынъыз. А бизим Арувжанынъ оннан не кемлиги бар ды?

— А сиз бизим механизаторларымыздынъ акыннан неге язбайсыз? Олар куьнине норма ярым, бирерде тап экисер норма да толтырып барадылар.

— Сиз РТС-ти неге критика этпейсиз? Олардан бир заманда да запасной частьлер табалмассынъ.

Карашоров оьзин мунда, колхозга, йибере-таган Дроздовка ак юреги мен разы болды. Оны маи колхозниклердинъ арасында колхоздынъ куллыклары акында бек уйкен маьнеси болган союз коьтерилди. Колларына кат туьскен, бетлери куьнге куьйген, эринлери де елден ярылган куллыкшы аьдемлердинъ арасында болганы сонъ Карашоровтынъ коьнъили коьтерилди эм энди ога анда, райкомда, Бумбаров пан каптырылысканы бир маьнеси болмаган, вак, бос зат болып коьринди.

Басланган союз коьпке тартылды. Карашоров колхозниклердинъ сораган затларына, бек авас болып, явап берди, олардынъ айткан авыр, ама дурыс союзлерин тынълады, эм бек куванышлы болып: «Аьдемлеримиз, бизим аьдемлеримиз кайтип оьскенлер-ав! Ногай, халкыннан айырылган аьдем—тамыры кесилген теректей деп, туврасын айткан экен»,—деп ойланды. Бумбаровтынъ айткан затларына тынълап, сосындай аьдемлерди яман атка калдырып, статья язганы эсине

туьскен заманда, Карашоров уялганнан не этеегин билмей калды...

Керей Карашоровтынъ касына ювыклап келди де, онынъ шыганагыннан туьртип, озининъ кол-саьатине коьрсетти: заман озды, кутылмага керек, деп айтканы болартагы.

Карашоров районга кувнак кейфли болып кайтты. Мунынъ сосы кувнак кейфи, сол куьннинъ кешинде райкомнынъ бюросында ога выговор берген заманларында да, таркамады, неге десенъ выговордынъ дурыс берилген экенин Карашоров анълайтаган эди. Бюрода, Карашоровтынъ соьзи соьйленген заманда, Бумбаровтынъ юмган авызын ашпаганы, а голосование этилгенде, онынъ биринши болып кол коьтергени де бузбады Карашоровтынъ кувнак кейфин. Тек заседаниеден сонъ, приемныйда, Карашоров Бумбаровтынъ касына барып, оны суьймегенин ясырмай:

— Ну и человек же ты, Арслан! — деди, орысша.

Болган уьшин Бумбаров бир кыйналган да этпеди. Ол просто Карашоровтынъ юрегинде незатлар болып турганын анъламады эм онынъ ийниннен кувнак кагып:

— Басынъды тоьмен салма, кардаш! — деди. — Выговор, биле болсанъ, сага энъ керекли даьри.

Карашоров, эх сен дегенди айткысы келген аьдемдей болып, селеке куьлемсиреди де, соьз айтпай, аьри тайды.

VII.

«Заря» колхоздынъ партийный организа-
циясынынъ секретари Байтанов Бекирдинъ
кош йыллардан бери оьпкеси авырыйтаган
эди. Кене болса да Бекир, оьзининъ маразы
акында тек союз-союзден шыга калган йол-
ларда ювык аьдемлерине айтканы болмаса,
баска биревге де шагынмай, куллыгын этип
юретаган эди. Болган уьшин мына йыл, куьз
ювыклап баслаган заманда, онынъ маразы
алдынгы йыллардан эсе артык колайсызла-
нып куьшейип кетти, эм Бекир токтавсыз
йоьткирип, а бирерде тап кан йоьткирип те
баслады. Сонъалыкка калганда, Байтанов бир
де болдыралмай, мени куллыктан босатынъыз
деп, райкомга заявление берип тиледи. Рай-
комда мунынъ тилегин алдылар эм ога эки
айлык путевка берип, оны Кара денъиздинъ
ягасы бетке санаторияга ййбердилер.

Партийный организациядынъ янъы секре-
тари этип, колхоздынъ коммунистлери Те-
миржанов Солтанды атадылар. Райкомда
оны макул коьрдилер: яс аьдем, куваты-куь-
ши бар, колохозный куллыкты да бек аьруьв
биледи.

Тек Бумбаров эки акыл болды. Бумбаров,
оны юрегининъ теренинде болганын ай-
таяк болсак, колхоздынъ коммунистлери Сол-
танды атап бергенлерин ол да макул коьре-
таган эди. Кене болса да Бумбаров онысы
ман бирге Темиржановты айлак яс эм пар-
тийный куллык уьшин бек енъил, а бирерде
тап каты эм боьтекей кылыклы аьдем, деп
санайтаган эди.

«Заря» колохзында озгарылынмага деп белгиленген партийный йыйынга эки куын калды дегенде, бир кайтам Бумбаров озынинъ шекленетаганын эм эки акыл болатаганын айтаяк болып, Виктор Петрович Дроздовка барды. Айтып озаяк, Бумбаровтынъ кылыгында бир аьлемет заты бар эди: бирев мен онынъ соьзи эрис туьсе калган йолларда, ол бирерде озы-оьзи мен терс туьсип коятаган эди эм ондай йолларда яде озынинъ ыйнатлыгыннанма, я деймен де тез хаьтери калатаган аьдети болганнан себеппе, ол айткысы келмеген соьзлерди айтып йибьретаган эди. Бу йол да тамам суьйтип болды.

— Темиржановтынъ акыннан энди де бир аз ойланысып карамага керек эди, Виктор Петрович,—деп баслады ол соьзин.—Онынъ кандидатурасын мен бир аз тийисли тувылдай коьремен.

— Оны коммунистлер оьзлери атаган болар дейментте,—деди, сейирге калып, Дроздов.

— Онысы солай, Виктор Петрович,—деп Бумбаров амалсыздан унасты,—тек райком да озынинъ контролин йоймаска керек.

— Мен сени бир аз анъламайман, Арслан Дауович, туьсиндирип айташ,—деп тиледи Дроздов.

Бумбаров, сабыр болмага шалысып, коьзилдиригининъ сиселерин суьртти, бир аз ойланып турды, сонъ кыскасыннан кесип:

— Каты аьдем,—деди. Эм бу соьз онынъ айтпага мырад эткен соьзи тувыл эди.

— Бир аз шалт аьдем, деек болмадынъызба, Арслан Дауович?—деп Дроздов оны туьзетесек болып карады.

Болган уьшин Бумбаров:

— Каты эм де боьтекей кылыклы,—дегенди айтып, соьзиннен кайтпады.

— Тап солайма? А колхозниклер оны сыйлайтагандай коьринеди,—деп Дроздов Бумбаровка коьк коьзлерин тикти. — Янъылмайтаган болсам, колхозниклер оны, председательдинъ заместители этип, бир тилден айырганлар болар дейментте.

— Куллык мунда, Виктор Петрович, сиз ойланатаганнан коьп кере авыр,—деп куьрсинди, оьзин бираз колына алган Бумбаров.—Сиз бизде янъы аьдемсиз, соннан себеп билмей болсанъыз да сейир тувыл, бизим тав авыллардынъ аьллеринде аьдемлердинъ йы-йынларда бир тилли болмаклыклары аьле бир заттынъ акында да айтпайды эм ога карап вывод эте коймага болмас. Бирерде бизим аьдемлер ондай бир тилли болувларын просто коркканларынан этип коймага боларлар. А Темиржанов, тагы да бир айтып кояйым, бек каты кылыклы аьдем. Колхозниклер оннан коркадылар.

Дроздов уьндемей турды. Онынъ акыллы эм аз-маз арган сыпатлы шырайы аьдемге бир зат та айтпай эди эм Бумбаровтынъ айткан соьзлерине онынъ кайтип карайтаганын анълап болаяк тувыл эди.

— Оьзининъ дегенин этпеге суьетаган аьдем,—деди, Темиржановтынъ акыннан соьзин айта берип Бумбаров.—Соьз уьшин, ана наьртуьктинъ контрольный шалувын этетаган заманда болган куллыкты алып карай койынъыз. Эсинъизде болса, мен онынъ акын-

да бир заманларда сизге айткан эдим. Яде онынъ ана йыйында сойлегенин алып..

— Эсимде,—деди сувык давазы ман Дроздов.—Эм, мен билистен, ол заманда сиз тувыл, а Темиржанов туврасын айткан эди.

— Но, Виктор Петрович..

— Эм райком да тувра этпеген эди,—деп Дроздов Бумбаровтынъ айтаяк болган соьзин алдыннан алды.—Эне солай, Арслан Даутович. Мен калай эсе де ол куллыктынъ туьбине аьруьв этип шыкпай, ян-маян разылык берип олтырдым. Йогарыдан келген указаниге, соьз айтпай, тынълап олтырдым. Биз бирерде, аьруьв этип озимиз ойланып караман, куллык этип уьйренгемиз—тек йогардан указание болсын. А былай алып караган заманда, акыйкатлай да неден керек эди ший наьртуькти шалып, оны шегип, зат этип айланмага? Оннан баска куллык йок эдиме?

— Кене болса да, райкомнан сондай указание туьскени сонъ, олар ога сыйлап карамага керек эдилер, Виктор Петрович,—деп Бумбаров озиндикин айта берди.

— Тап янъылыс указание болсадама?

Бумбаров явабын туврасыннан бермей:

— Директивады беретаган райком эдитте. А Темиржанов, тийиссиз соьзлер айтып, ол директивады толтырмайк болып жарады. Аьше ол не деген зат ты?

—Темиржанов тувыл, а биз, именно биз, Арслан Даутович, бираз тувра этпей олтыргамыз. Сол затты анъланъыз сиз, Арслан Даутович. А онынъ партийный йыйында соьй-

легенин айтаяк болсак, аьше не ди, мен билистен, ол бек йигерли соьйлеп, айлак маьне-ли соьзлер айткан.

Бумбаров, хаьтери калып, тынды. А Дроздов, сынай берип, Бумбаровка карап турды да, сонъ:

— Солай тувылма?—деп сорады.

— Билмеймен,—деди, мыдах болып, Бумбаров,—тек, менимше, биринши секретарь партиядынъ районный комитетининъ куллыкшысына якласпага керек эди деп билемен.

Дроздов, сейир этип, Бумбаровка карады. Йок, бу аьдем партийный куллыкшыдынъ бек уйкен маьнеси бар экенин коьтере анъламайды экен! Опытынынъ азлыгыннанма экен? Не тек буьгуьн тувылтта онынъ партийный куллыкта болганы. Ол заманда не ди аьше? Билким, онынъ теоретический билими етпей болар?

— Мен билистен, Арслан Даутович,—деп Дроздов соьзин сузык кутылды,—колхозный коммунистлердинъ оьзлерине сенсек, аьруьв болар. А Темиржановты мен орынлы коммунист деп санайман. Дурыс, бираз енъиллик этетаган йоллары бар. Болган уьшин онысы кыйын тувыл—ол аьле де яс, бара-бара акылы йыйылар. Тав авылларынынъ аьллери дейтаган болсанъ, сиз, Арслан Даутович, коьтере босына айтасыз. Аьллер бизде баьри ерлерде де бирдей—бир хатасы да йок, бек аьруьв. Мен морально-политический аьллер акында айтаман. Халк та бек аьруьв бизде, йигит халк, куллыкшы халк.

Колхоздынъ коммунистлерининъ йыйынында Солтан Темиржанов бир тилден «Заря» колхозынынъ партийный организациясынынъ секретари болып айырылды.

Болган ушин райкомнынъ биринши секретари мен сойлескени Бумбаровтынъ юрегинде, ол тап бир тийиссиз зат эткендей болып, кайдай эсе де бир авыр сезим калдырды. Аьше ким шуьшли ди . Айхай да Бумбаров оьзи шуьшли. Ол, бир де болмаган заманда, Дроздов пан сойлесуьвинде порттырганын койган болса, куллыклар коьтере баска болып кутылмага болаяк эди. Туврасын айтаяк болсак, Дроздовтынъ айтканы да Бумбаровтынъ ойланганларына келисип келдилер. Ама Бумбаров шекленип, эки акыллы болып турган заманда, Дроздов оьз соьзин сенимли болып, ашык этип айтып берди.

VIII.

Солтан, аьр заманындагындай болып, буьгуьн де бек эрте турды эм, оьзининъ сейирине Мединединъ уйде йок экенин коьрди. «Куллыксыз бир де тыныш табалмайтаган ян»,— деп ойланып, Солтаннынъ юреги йылынды. Артынсыра Солтан, орныннан турып, кийинди, эсик алдына шыгып, ювынды эм, уйге кирип, бир кружка суьт ишти де, куллыгына шыгып кетти.

Дуныя юзине ярык эндирип, ян-януварга яшав берип, куьн тувып келеятыр. Кенъ тасланып, кььнтуварга яйылган яювдынъ шет

бетине, йолак-йолак болып, булытлардан саргылдым-кызғылт ока сырылган. Уыйлердинъ ожакларынан коькке йинъишке-йинъишке туьтин баганалары тартыладылар—куьн елсиз болаякка усайды. Кубыла бетте алыста карлы тавлардынъ баслары, куьнге шагылысып, йылтырайдылар. Тоьмен бетте, атып келеятырган танъа куванып, Аксув шорылдайды. Правлениеге бараятырган Солтаннынъ коьнъили де кувнак...

Юмсаков Керей правлениеде эди. Кирип келген Солтанды ол:

—Мине райисполкомнан язадылар,—деген хабарды билдирип йолыкты эм ога обзининъ алдында столда яткан бир кагытты коьрсетти.—Конъысы колхозга ярдам этпеге керек.

—Ол да не ярдам обзи?—деп сорады, кагытка акыя берип, Солтан.

—Оларга бир комбайн йибермеге керск болады,—деп туьсиндирди Керей.—Куьнайланларын шалып ала коймага обзлерининъ куьшлери етпейди болар, деймен.

Темиржанов, соьз айтпай, кагытты колына алып, оны окып шыкты эм, кайтара артына салып, ашувлы давазы ман:

—Тагы да незат керек экен оларга?—деди.—Уйьренгенлер, кактынъ аркасы ман куьлык этип!

—Токташ-токташ, не дединъ сосы сен?—деп Керей сейирге калды.—Мынавын райисполком язатта!—дегенди айтып, Керей кагытты булгалады.

—Райисполком язса, нетеди? Яза берсин,—а биз бермеспиз де коярмыз... Сен кырга шыгаяк тувылсынъма?

— Кыр, эмбек-тоымбек деп, сосы сен незатлар сойлейсинъ?—деп Керей тутып баслады.

— Кой, Керей, ахырзаман айланып тургандай, коьзлеринъди батлатпа!—дегенди айтып, Солтан да тутты.—Мен тамам безгемен сондай затлардан.

— А мени безбегендей билесинъме—сенинъ этетаган кужырларынънан?—Керей орныннан турды.—Акылятак! Сен коьп сойлеп тербеме де, соьле-аьле кырга барып, Асанга айт, ана Куьнтоьстеги комбайнди аьзирлеп койсын. Мен айтты де.

Темиржанов столдынъ касына келди де, онынъ уьстине юмырыкларын салды:

— Кырга мен шыгарман, Керей,—деди,—а сенинъ айтканынъды биревге де айтаягым йок. Эне солай—айтаягым йок!

Керей, ашувы шыгып, ерге туькирди:

— Тыфув! Сосы сен меним басыма баьлеге кайдан шыккан инсансынъ? Мунда колхоздынъ председатели ким ди: менме я деймен де сенме?

— Сенсинъ,—деди Солтан.

— Солай экен, меним айтканымды толтыр! Солтан, кийиз-боьркининъ шетиннен тартып, оны басына басты да:

— Мен кеттим!—деди.

— Аьше сен...

Болган уьшин Солтаннынъ, тарс эттирип, япкан эсиги Керейдинъ не айтканын эсит-тирмеди.

— Ой-ой, бу не деген аьдем ди-ав оьзи!—деп Керей басын шайкады эм артынсыра йылы куьлемсиреди.

Темиржанов, правлениеден шыгып, атына нер салды да, кырга шыгып кетти. Үюлүндө ол мал фермасына кире кетти. Эм мунда онынъ бас деп коьрген аьдеми—Медине болды. Ол, колына шелек алып, фермадынъ каралдысын оьтип, служебный уьй бетке бараятыр эди.

— Медине!—деп кышкырып йиберди Солтан.

Медине, катып токтады да, бурылып артына карады. Солтан ат уьстинде мунынъ касына барды.

— Янынъ бир тыныш таптыма?—деп сорады ол, йылы куьлемсиреп.

— Тапты,— деди, байына суьйген коьзлери мен карап, Медине де.

Куьндиз авылга райисполкомнынъ председатели Наиров Магомет келди. Бу орта ясларына келген, узун бойлы, юван, танъ шырайлы аьдем эди. Уьстине ол куба туьси болган костюм кийген эди.

Наиров авылда коьп турмады: ол оьзи мен бирге машинасына Юмсаковты алды да, кырга шыкты.

Бир ярым саьатлерден сонъ булар кырда, куьнайлан шалынып турган ерге келип токтаган заманларында, Наиров машинадан шыгып туьсти де, оьзининъ шоферине:

— Темиржановты тавып, мунда мага алып кел,— деди. Оннан сонъ ол машинадан шыккан Юмсаковтынъ касына келип:— Юр, Юмсаков, комбайнлардынъ касына бараяк,— деди.

Будар, куьнайланы шалынып, куьнайлан-таяклар кадалгышланып турган кыр ман бардылар.

— Комбайнлар бираз йогары алгандай коьрмейсинъме, Юмсаков?—деп сорады бироздан сонъ Наиров колхоздынъ председателинен.

— Йок,—деген явапты берди Керей.—Куьнайланнынъ калпаклары айлак уйкен, соннан себеп тоьмен этип кеспеге комбайнларга бираз авыр болады. Сонъында бу таякларды колхозниклер отынга йыятаганлар.

— Онысы дурыс аьше,—деп унасты Наиров эм бираз уьндемей барганы сонъ:—Тек колхозниклер озлери неге йыядылар?—деп сорады.—Оларга колхоз йыйып берсе, болмайма экен?

— Ога бизим куьшимиз еталаак тувыл, Магомет,—деди Керей.

— Кене болса да бир ойланып карамага керексиз,—деп совет этти Наиров.

Керей уьндемеди. Данъылдынъ ана басында комбайн коьринди. Эректен карасанъ, ол туьтин мен шанъ арасына коьмилип, ерден озине емек излеп келеятырган бир уйкен данъыл аздаасына усап коьринеди. Мине ол Наиров пан Юмсаков турган ерге ювыклап келди, темирлерин шыгыр-шыгыр эттирип акырын йылысып озып кетти. Комбайннынъ площадькесиннен колхоздынъ механизаторларынынъ бригадири Асан каткып туьсти де, Наиров пан Юмсаковтынъ касына келип, оларга салам берди.

— Кайтеди, йигит, шалып тез кутыламызба?—деп сорады оннан Наибов.

Асан ийинлерин кысты:

— Кайтип айтайым мен сизге, Магомет Алиевич, эгер куын бырыктырмайк болса, бир уыш куынлерден тоьгереклемеге болаякпыз.

— Солай-солай,—деди Наибов, бир зат айтпага аьзирленип эм артынсыра:—Сизден бир комбайнды аькетеек боламыз, оны калай коьресинь, Асан? Куьнайланынъызды болжалында шалып алалырсызба?—деп сорады.

Асан бираз ойланып турды да, сонъ бек сенимли болып:

— Шалалырмыз, Магомет Алиевич,—деди,

— Бек аьруьв, бек аьруьв,—деп Наибов, айлак разы болып, аясын аясына уйкалады.—Шалалармыз, дейсинъме? Бек аьруьв, Асан. А сизинъ бирер етекшилеринъиз планды толтыралмай олтырармыз деп, коркадылар. Босына коркады экенлер, э?

— Бир де коркпасынлар, Магомет Алиевич,—деди Асан.

— Аьруьв аьше, Асан, орыслар айткандай, желяу удачи,—деп Наибов Асанга колын берди эм оннан сонъ Юмсаковка бурылып:—Юр, председатель, эне машина келди, сенинъ аьбирегинъди аькелди болар деймен,—деди.

Шофер, машинадынъ капкашын коьтерип салып, мотордынъ бир ерин карап туры эди, а Темиржанов, машинага таянып, онынъ касында туры эди.

— Салам аьлейкум, давашы,—деди, Темиржановтынъ касына келип эм ога колын берип, Наибов.

— Аьлейкум салам,—деп Солтан Наиров-
тынъ колын алды да, артынсыра:—Неге да-
вашы боламан?—деп сорады.

— Аьше сен советский влаьтынъ буйыры-
гын толтырмайтаган болсанъ, мен сага кай-
тип атамага керекпеъ,—дегенди айтып, Наи-
ров таза ниетли куьлемсиреди.

— Буйырыкты тувыл, а тилекти,—деп туь-
зетти Солтан.

— Тилек болса, тагы да аьруьв, тилек деген-
нинъ аьдемди танъ болмага борышлы этеди.
Солай тувылма?—Наиров тоьс-кисесиннен
портсигарын шыгарып алды эм, оны ашып,
Солтанга тутты. Солтан туьтин ишпеге уна-
маган заманда, Наиров оьзи ишти де, порт-
сигарын кайтара кисесине салып, Юмсаковка
бурылды:—Солай тувылма меним айтатаган-
ным, председатель?

— Элбет те, солай, Магомет Алиевич,—де-
ди, разы болмай, Солтанга акыйып карай бе-
рип, Керей. А Наиров яна Солтанга карап:

— А биринъе биринъ ярдам этпеклик де-
генинъ яхшы зат тувылма? Оны калай коь-
ресинъ?—деп сорады.

Солтан шыдамсызланып алды да, ашувлы
давазы ман:

— Бир-биринъе ярдам этуьв деген зат ба-
сы-сыйы болган конъысылар арасында этилсе
ярайды,—деди.—А «Победа» колхозында йыл
сайын баскалардынъ ярдамы ман куллык
этип уьйренгенлер. Аьше оларда энди техни-
ка азба? Я деймен де олар бизден артык ша-
шадыларма? Эм олардынъ аьдемлерининъ

саны да бизики кадер болады. А, билким, артык болмага да болар. Куллык эткилери келмейди олардынъ—базарлар ман шахарларда кыдырып айланады олар. А сен кел де оларга ярдам эт! Аьше, ол дурыс затпа?

Наибов Солтанга сейир этип, а билким, тап сый берип те болар, карап турды, а Керей кабагын туье берди. Солтан соьзин айтып кутылганы сонъ, Наибов, Юмсаковты уьйкен сейирге калдырып, бригадирге шамгалып басламады, а сап-сабыр болып:

— Сенинъ айтатаганларынъ, элбет те, дурыс, Солтан,—деди.—Уьшин, олардынъ етиспевлери бар, эм кишкей де тувыл ол етиспевлери. Болган уьшин бу ерде бизим де шуьшимиз бар—бу колхоздынъ каьрин биз осал коьрген болармыз. Онысы солай. Болган уьшин олардынъ куьнайланлары куйылып баслаганы да дурыс. А ол байлык халтыкытта, Солтан.—Соны айтып, Наибов, ойлы болып, бираз уьндемей турды да, сонъ кескин этип:—Йок, Солтан, бу байлык зыян болмага керек тувыл—ога коьп аьдемлердинъ терлери синъен! Эне соны анъламага керек, кардаш.

— Онысы, элбет те, солай, Магомет Алиевич,—деди, бираз кайтып эм елкесин касый берип, Солтан.—Кене болса да мен оларга ярдам этпес эдим. Онынъ уьшин шуьшлилерди судка бермеге керек!

Ол арада Юмсаков кабакларын бектенбек туье берди. Райисполкомнынъ председателининъ оьзи мен Солтаннынъ буьйтип йигерли соьйлемеге кайтип те баталатаганын Керей бир де анълаялмады. Коьп йыллардан

бери колхоздынъ председатели болып куллык этип келген. Юмсаков оъзи, аър не куллытын-да да, колхозга уъзбестен келип туратаган уполномоченныйлардынъ айтканларын толтырып, йогардан келетаган директиваларга эм буйырыкларга бир соъзсиз бойсынып уыйренген эди. Куллык Керейдинъ оъзине калганда, онынъ уышин эш бузып болмайтаган бир тувралык бар эди: онынъ билисине коъре, йогарда туратаган органлар бар, олар аър бир куллыкты да оъзлери коъредилер, олардынъ кайтип этилмеге кереклерин оъзлери биледилер, баъри куллыкларды да планлайдылар, етекшилик указаниелер бередилер. А ол оъзи, Керей—тоъменде ислейтаган аъдем, солай экен, ол баъри буйырыкларды намыслы толтырып бармага керек. Керейдинъ анълавына коъре, районнынъ айлак сложный хозяйствснный яшавына етекшилик этуъв эне сол затка таянады. А Солтан ол затларды анъламайды. Аър неди де оъзинше этеек болады. Ай-вай, ол аър заманда да сондай эди. Бригадир болып куллык этетаган заманында ол бизге кайгадер азап шектирди. А энди ол уыйкен аъдем—колхоздынъ председателининъ заместители эм партийный организациядынъ секретари. Власть колына туъскентте, карарын танымай баслаган, йогардан сермейди. Аъдем суыймес кылыгы бар! Йок, мунынъ буыйтип этуъви артык даянып болмас. Ол уыйкен-авыздынъ аъруъв этип бир керегин таппага керек! Омаса, ким биледи, онынъ этетаган тийиссизликлериннен себеп басынъ бир баълеге калмага болар, он-

нан сонъ сени заседаниелерге суыйрегишлеп, бабанъды айдарлар...

А ол арада Наиров сол баягы сабыр давазы ман:

— Судка бермеге биз аыр заманда да болармыз, эгер бермеге керекли болатаган болса,—дегенди айтып, Темиржанов пан сойле-се барды.—А соyledен-соyleге биз онынъ акыннан сойлемеймиз... Ал аьше, кайтеек ти, соны ман энди конъысынъыздынъ байлыгы аьлек болып кетсинме?

Солтан уялып, басын тоьмен салды: сосы аилак сабыр кылыклы, неден эсе де бир заттан бек куьшли болган аьдемнинъ айтатаган затлары ман табан тиресип аьтте болмаяк эди. Наиров туврасыннан кесип, ашык этип айтпаса да, Солтан юреги мен анълады: рай-исполкомнынъ председателининъ соьзлери, ясыртыннан болса да, Солтанга тийгистилип-тийгистилип айтылган эдилер. Наиров Солтанды тек оьз колхозынынъ пайдасына шалысып юретаган аьдемге санап койды болар, деймен. Бу затларды анълап алганыннан себеп Солтан бек уялды эм:

— Неге аьлек болып кетеди?—дегенди айтты, уялганнан кызарып. Мен уьйтип айтпайманта, Магомет Алиевич. Мен тек...

— Эне-эне, меним айтагаганым да сол,—деп Наиров, куванышлы болып, Солтаннынъ соьзин боьлди.—Ялгыз бир шешекейди, Солтан, суьймеге болады, тек онынъ артында турган савлай язлыкты коьрмеске—эш болмас. Анълайсынъма? Эне солай, йигит.—Сонъ Наиров шоферине карап:—Кайтти, машинанъ аьзир болмадыма?—деп сорады.

— Эрте аьзир, Магомет Алиевич,—деди, военныйлардай созылып, шофер.

— Ол заманда «Победага» йоьнедик,—деди Наибов эм касындагылар ман аманласып баслады.

IX.

Аksam ава Темиржанов Солтан кырдан кайтып келеятыр эди. Данъыл уьстине кешликтинъ аьруьв салкымы тоьселип, калкып барады. Тоьгерек якта баьриси де тынганлар эм тыншаядылар: куьндиз тамам арып мойыккан данъыл да, басларын тоьмен ийип салган наьртуьклер де, каранъалык пан косылысып коьринетаган карагошкыл тобан йиклери де, басларына кара булытлар конган тавлар да—бар болганлары да тыншаядылар. Тек окын-окында, асыгыслы болып эм кыскасыннан алып, боьденелер быдырата турадылар эм коьктеги алыс юлдызлар, биррисине коьз кысып, ойнайдылар. Мине олардынъ биреви оьзининъ баска бир тенъине коьз кыса-кыса турды да, сонъында, эс этпеген тенъине оьпкеледи болар деймен, бирден тоьмен атылып кетти. Онынъ артыннан тенъи де кувып йоьнеди эм бираздан сонъ булардынъ экеви де соьнип, туьпсиз дуныядынъ ишинде йок болып кеттилер...

А мунда, ер юзинде, сансыз аьдемлердинъ арасында, Солтан деп те бир йигит яшайды, эм ол сосы дуныяда энъ наьсипли инсанлардынъ биреви. Наьсиплилиги де, бала заманынан бери ер мен досласып, ол ерди суьйгениннен, ол ерди оьзининъ тери мен сувгарганыннан эм оьзи сол ердинъ бергени мен

асыранганыннан баска, онынъ бу ер юзинде. Медине деп, яныннан артык коьрген, суьйген коьгершини бар.

...Медине! Бу ат Солтаннынъ юрегин аьр заманда да каты тептиретаган эди, ога аьр заманда да сонъы болмаган аьруьв дегенде аьруьв йыр болып эситилетаган эди. Медине-динъ уьйкен, ногой кызлары арасында болмаган, коьктей коьк туьсли коьзлеринде аьр, дайым бир аьруьв, аьдемнинъ коьнъилин коьтеретаган куьлемсирев ясырынып туратаган эди. А онынъ кайдай шашлары бар! Койы дегенде койы, оькшелерине етеди, узун дегенде узун. Медине оьзи кайтип йырлайтаган эди. Ойнаганында да, еп-енъил болып, аккумуля калкып, баьрисиннен аьруьв ойнайтаган эди. Тенъ-кызлары ога сукланып карайтаган эдилер, а яслар, оны ман соьйлеспеге батпай, ясыртыннан куьрсинетаган эдилер. Ондай кызларга ногойлар, ишкен сувы тамагыннан коьринетаган аьруьв кыз-бала деп айтадылар.

Бас дегенде Солтан кызды калай эсе де эслемеди, а эс берген заманында, дуныяда онсыз яшайалмаягын анълады. Медине де оны суьйди. Солтан кувнак кылыклы, ашык юрекли йигит эди эм онынъ уьстине авылда энъ аьруьв яслардынъ бириси эди. Тез арадан булар уьйленистилер.

Соннан бери эки йыл озды, эм олар соьле наьсипли яшайдылар, бир-бирлерин суьедилер. Тек мине Медине бирден авырып олтырды. Ама бир зат та тувыл, энди ол ийги болган..

Эм мине соъле де, даньылдынъ тынлыгында, Солтан озининъ Мединеси акында ойланьп барады. Ол акырын адымлап баратаган аттынъ уьстинде аз-маз шайкала берип, Мединединъ атын айтады, эм онынъ юреги тагы да бек куванышка толады. Айтаяк болсак, Солтан тап эртениктен бери, Мединеди фермада коьргениннен бери, куванышлы эди.

Сол ойларга коьмилген Солтан авылга озининъ кайтип еткенин де билмей калды. Юмсаков Керей-алардынъ уйлерине ювыклап келген заманында, булардынъ кишкей авызларынан, шоканасын туьзете берип эм де ашувлы бир затлар соьйлене берип, бир кыскажкы шыкты. Солтан бу кыскажкыда Арувжанды танып:

— Кеш яхшы болсын, Арувжан. Нетип юрисинъ?—деди.

— Каш, алласын оны, соьзге туьсинмейтаган, мыкыйды!—деди, Солтаннынъ саламын да алмай, Арувжан.

— Кимди айтасынъ?—деп Солтан атын токтатты.

— Кимди болатаган, ана теке-сакал Керейди айтаман,—деп Арувжан да аттынъ касында токтады.

Солтан куьлип:

— Не болган ды?—деп сорады.

— Оммай калганыма да,—деп Арувжан колын егине таяп салды,—эртен кызлар базарга барып келеек боладылар—андай-мундай алаяк затлары бар эди. Соларга машина тилеп келген эдим, ана, ер юткыр, Керейге. Ийя сага, касына да ювытпады! Озининъ, семизликтен ярылмага турган тотайын, лег-

ковойга олтыртып, шахарга эки куьнде бир йибереги. Бизге калганда, баьриси де куры койады. Бу не деген зат ты оьзи? Биз киммиз аьше? Билким, ол бизди бурнымыз бан сув ишип тургандай коьре болар, бир зат та билмегендей, бир зат та коьрмегендей этип санай болар. Токта сен, асыкпай тур, биз сенин эки аягынды бир этикке суктырармыз,—дегенди айтып, Арувжан Керей уйлерги бетке юмырыгын яскады.

— Ким-алар эди базарга бараяк болатанлар?—деп сорады Солтан.

— Айшат пан Канитат, оннан сон аьна Райме мен Кевсар-алар эди,—деди Арувжан эм артынсыра, сенимсиз болып, колын силкти.

Солтан бираз ойланып алды да:

— Аьзирленсин, Арувжан, кызларын,—деди.

Арувжан, ыйнангысы келмей, Темиржановка карады, сон онын шырайы бирден яркырап кетти.

— Курманын кулын да болар эдим. Солтан, яным. Оьмирин узак болсын...

Солтан онын соьзин боьлип:

— Эртен эртен мен машинады сизин уьйинизге йиберермен,—деди.—Бар, Арувжан, бир де кыйналма.

Арувжан, разы болган соьзлерин айта-айта, караньада ясырынып кетти.

«Да-а,—деп куьрсинди, Арувжаннын артынан карап, Солтан,—аьдемлердин кереклерин эткимиз келмей этемиз. Олардын оьз кайгылары, етистире алмайтаган затлары

аз дейсинъме? Правлениеде бир сойлесип карамага керек...»

Сол арада кишкей-авыз зыйкылдады да, орамга, пальтосын ийинлерине артып, ялан-баслай Юмсаков Керей шыкты.

— Салам аьлейкум, Солтан,—деди, оьзининъ заместителин танып, Керей.

— Аьлейкум салам, Керей,—деди, аты ман онынъ касына келип, Солтан да.

— Атынъды авызга байлап, уйге киреш,—деди Керей.—Бир сойлеек затым бар эди.

Уйге киргенлери ок Керей соьзин тувра-туврандан баслап:

— Буьгуьн сенинъ Наиров пан сойлегенинъ мага ярамады, Солтан,—деди.

Уйге кирип барганында, Солтан соьз колхоздынъ куллыклары акында яде Арувжаннынъ акында бараяк болар деп билген эди. Ама Юмсаков айтаяк затын сосуьйтип куьтилмеген якган баслаган заманда, Солтан бираз саьспеклеп алды эм, зат анъламай, Керейге карады.

— Эне солай, ярамады,—деп, Солтанга карамай, Керей соьзин кайтарып айтты.

Солтан стол бетке шыгып, олтырага олтырды эм энди сабыр болып:

— Меним сойлегеним аьше, Керей, сага кайсы ягыннан ярамады экен?—деп сорады.

— Наировка соьз кайтарганынъ ярамады, сыйламай сойлегенинъ ярамады.

— Аьлемет затлар айтасынъ, Керей,—деп Солтан куьлемсиреди.—Сен суьйгенинъди айт, а мен Наировтынъ мага разы болмаганын коьрмедим. Кайтарасына..

— Қайтарасына, алынмады-шалынмады, оьзин бек сабыр тутты, деек боласынъма?— деп Керей Солтаннынъ соьзин боьлди.—Дурыс, неге десенъ ол сондай аьдем.

— Аьше тагы да не ди? Мен сени анъла-майман, Керей.

— Тыфув! Соьзге туьсинетаган аьдем ту-
выл экесинъ бир!—деп Керей колын силкти.—
Ол райисполкомнынъ председателитте, омма-
ганнынъ баласы, ол сенинъ атанъдай биревтте.
Оьзиннъен' уьйкенди сыйлап билмеге керек.
А сен...

— Болаякпа, мен бир туьтин ишейим,—деп
сорады бирден Солтан, эм Солтаннынъ сосы
соьзинде Керейдинъ айтканларына сол ка-
дер бир кулак аспав бар эди, Керей бир ке-
сек заманды, айтпага соьз таппай, турган
еринде катып калды. Солтан туьтинин ягып,
танавларыннан бувдаклатып коьк туьтин шы-
гарып баслаган заманда, Керей эсин йыйып
алды да, бек шалынып кетип:

— Иш сол хайырсыз туьтининъди!—деп
кышкырды. Сонъ ол уьй ишинде аьри-бери
кезинип баслады, арасы бираз кеткенде, Сол-
таннынъ касына келип токтады да, яраскан
давазы ман:

— Солтан,—деди,—бирерде меним де бо-
лады туврасын кесип айткым келген йолла-
рым, бирерде начальниклер мен меним де
каптырылыским келип кетеди. Болган уьшин
мен ол затты этпеймен, неге десенъ мен
сонъын ойланаман. А сонъы аьруьв болмай-
таган шаклар да болады...

— Аьше, Керей, сенинъ энди, анъшыдан

кашкан туълкидей, ян-ягынъа каранып яша-
мага керек деп айткынъ келеме мага?

Керей, яс аьдем не де айтар, ога тутпага
керек тувыл дегенин билдиргиси келгендей
болып, йылмайды да, колларын яйды.

— Тагы да сен сол оьзинъдикин айтасынъ,
Солтан,—деди ол.—Ойланып каратагы, се-
нинъ бу акылятаксыган соьзлеринъ кимге
керек ти? Оннан эсе де, яшап билмеге керек
десенъ, аьруьв тувылма?

— Аьруьв, Керей, соьзимиз коьпке тарты-
лады,—дегенди айтып, Солтан турагалды.—
Аьр ким де билгенин этеди: бирерлер яшавга
келиспеге шалысадылар, а бирерлер ол яшав-
ды оьзининъ дегенине келистирип аькеледи.
Онынъ акыннан эрискенимизди коьпаяк. А ме-
ним Наиров пан соьйлегеним уьшин сен бир
де кыйналма, Керей. Шуьшим болган ери
бар болса — явабын оьзим берермен. Он-
нан эсе айташ, Арувжанга машина неге бер-
мединъ? Олар шахарга бараяк болады-
лартта.

— Бармасалар, оьле коймаслар,—деп куь-
бирденди Керей эм оьзининъ заместители мен
бир аьруьв этип соьйлесеек болган мырадын
сол саьатлей мутты.

— Макул сеники, Керей, шамгаламан де-
сенъ, мага шамгалмага болаяксынъ, болган
уьшин мен Арувжанга машина береек бо-
лып соьз бердим.

— Кайтип соьз бердинъ?

— Эм дурыс эткемен деп билемен,—деди.
Керейдинъ сорагына явап бермей, Солтан.

Керей, бир кесек заманды уьндемей, оьзи-
нинъ заместителине карап турады Сийрек

коьсе сакалын бармаклары ман шыйратканына, кишкей коьзлерининь бирден йылт эте туьскенине эм онь ийини бираз тартыла турганына коьре, Солтаннынъ айтканы Керейдинъ юрегине бек каты тийгенин анъламага болаяк эди.

— Сен незат этип койганынъды оьзинъ анълайсынъма! — деп Керей соьзин ишинен сыгып шыгарды. — Сен мени маскара аьлге, колхозниклердинъ арасында басы-сыйы йок аьдемнинъ аьлине калдырып койганынъды билесинъме? Йок, Арувжан энди меннен машина алалмас. Эм сен де сорамай-соктамай куллык этетаган аьдетинъди кой. Анъладынъма? Колхоздынъ председатели энди де менмен!

— Онысы ман бирге сен партиядынъ да членисинъ, Керей,—деди, сабырын йоймай, Солтан.

— Сен айтпасанъ да билемиз оны! — деп екирди Керей,— Сенинъ парторганизациядынъ секретари экенинъди де билемиз. Тек ол сага меним халк арасында басымды ушырмага эркинлик бермейди.

Керей мен Солтаннынъ сосы илинисуьвлерининъ сонъы не болып кутылар эди экенин ким билсин, ама, олардынъ кышкырыкларын эситип, анав пештен Керейдинъ уйкен кевдели, каты суслы пишеси шыгып келди де:

— Не кан явган ды басынъызга?—деп гуьрилдеди.—А сен, юлкыспага аьзирленген корздай, неге коьпкесинъ?—деп ол байына бурылды.—Я деймен де мына карагус, аьруьв

этип, басынънан шукудыма?—деп Солтанга карады.

Керей аьлсизленип, олтырага олтырды эм:
— Аьруьв аьше... биз бир Ыаска ерде соьй-лесермиз!—деди.

Солтан, ашувланып колын силкти де, аман-ласпай, шыгып кетти.

*

Вак болып, аьдемди тонъыстатаган ямгыр себелей эди. Акаца тереклердинъ яланъашланып баслаган бытаклары, кайгылы шайкала берип, ерге ямгыр тамшыкларын' туьсиредилер. Сосы куьн кайгылы болгандай болып, Юмсаков Керейдинъ де коьнъили тоьмен эди. Ол, аякларын акырын алып басып, кабагы туьйилген коьзлерин тоьмен салып, правлениеге бараятыр эди.

Колхоздынъ каралдысына келген заманында, ол машинады аьр заманда туратаган еринде коьрмеди. Коьзине, бара-бар болып, авыз бетке кететаган эки ыз илинди. Ашувлы болып, сакалын шыйратты да, басын коьтерди. Мунынъ алдында маштак бойлы, ялпак бетли эм кара битик коьзлери болган Сепер—колхоздынъ завхозы — туры эди.

— Машина кайда ды?—деп сорады оннан Керей.

— Шахарга кеткен,—деди, касларыннан ямгыр сувын суьрте берип, Сепер.

— Кайтип шахарга кетеди? Кимнен сорап кеткен ди?

— Кызлар базарга кеткенлер, а машинады Солтан берген.

— Кызлар... Солтан,...—деп Керей завхоз-

ды селеке эркиледи.—А сен не карагасынъ, тобан-бас? Мага неге билдирмединъ?

— Мен билдиреек болып эдим...

— Бар, тез болып, Солтанды тавып алып кел магы!—деп буйырды Керей эм правленнеге аянълады. Конторага киреятырган еринде бу Темиржанов пан расты да: Мунда, кабинетке, киреш!—деп таслады ога эм оъзи кабинетке кирип кетти. Солтан, сейир этип, ийинлерин кысты да, Керейдинъ артыннан кабинетке кирди. Кабинетке Керей сол сабат-лей Солтанга кийликти.

— Сен меним йолымды кесип неге калгасынъ, э? Сага кереги не ди сосы?

Солтан сап-сабыр болып, барып столга янасып олтырды, кисесиннен шыгарып, асыкпай папирос ишти эм, папиросынынъ куълин кага берип:

— Сен машинадынъ акыннан айтасынъ-ма?—деп сорады.

— Тап сонынъ акыннан айтаман? Сен ога ие неге шыгасынъ?

— А ол сага керек эдиме?

— Сеннен онысы соралмайды! Машинага неге ие шыгасынъ, деп сорайман мен сеннен?

— А сен сарайынъды салмага кара-кербиш аькелеек болган болар эдинъ?

— Ол сенинъ ишинъ тувыл!

— Йок, меним ишим!—Солтан ушып турагалды.—Машина сенинъ оъз байырлыгынъа берилген муълк тувыл. Колхоздынъ машинасы ол эм, билгинъ келетаган болса, сыйыр саватаган кызларды шахарга алып кеткен. Оны мен сага туьнегин кеште айткаман.

— Айткаман, айткаман... А мен сага незат

айткан эдим? И вообще, сосы сен ким болгасын?

— Бирев де тувылман, тек колхозникпен!

— Йок, колхозник тувылсынъ сен, а куьн-невден тыныш табалмай юрген биревсинъ! Сага меним орным тыныш таптырмайды. Маъ кел, олтыра кой сол орынга—мен оны сага суьйинип те берейим.—Эм Керей, бираз янына тайып, оьзининъ олтыратаган юмсаk креслосын коьрсетти.

— Болмаяк затларды айтып соьйлейсинъ, Керей,—деди, ашувына бугына берип, Солтан.—Сенинъ орнынъ тувыл меним кайгым. Тек, мен билистен, сен де бос тутасынъ ол орынды.—Эм Солтан, айтпага соьз табалмай калган председательди кабинетте ялгыз калдырып, шыгып кетти.

Х.

Баягында райкомга келип, Дроздов пан соьйлесетаган заманында Солтан Темиржанов Дроздовка бек ярады. Таза шырайлы эркининъ каты экени коьринип турган эм шымдай кара коьзлери болган яс аьдемнинъ айткан затларын Дроздов, бек уьйкен эс берип, тынълап турды. Темиржановтынъ оьз куллыгын яхшы билетаганын эм оны бек суьбетаганын Дроздов онынъ соьзиннен анълады. Колхозда болган яртиликлердинъ акыннан эм куллыкта оравлык этетаган бирер аьдемлердинъ акыннан Темиржанов бек яны авырып айтты.

— Аьруьв аьше, йолдас Темиржанов,—деди, оны ман йылы аманласып, Дроздов,—со-

сы куьнлердинъ ишинде мен сиз бетлерде боларман.

Эм мине буьгуьн эртенъ мен Дроздов, «Заря» колхозына бараяк болып, шыкты.

А арасы бир саьат кадер кеткен заманда Юмсаков Керей уьйине, асыкканнан тынысы битип, линейка егетаган Абдула кирип келди де, эсикти ашар-ашпасыннан:

— Секретарь!—деген тек бир соьзди айтты.

— Не секретарь оьзи?—деп Керей, йорканын уьстиннен алып, аьри атты—ол аьли де турганы йок эди.

— Райкомнынъ... Ким эди сол... Ана Дроздов дейтаган.

— Токташ-токташ! Не деп бырыктырасынъ сосы сен?

— Оьлгенлеримнинъ яны уьшин,—деп карганды Абдула.—Оьзим коьзим мен коьрдим. Кырда.

— Аьше, дыравын солдаттай созылып, неге турасынъ!—деп кышкырды Керей бирден ога.—Бар, шоферди шакыр мунда! Я деймен де, токта, бар, линейкады ек. Тез бол!

Абдула, ел ушырып аькеткендей болып, шыгып кетти. А Керей, калтанъ-култанъ этип асыгып, кийинип баслады. Асыкканнан аягын станынынъ балагына сугалмай, турган еринде бир аягы ман шоршанълады, куьбирденип, азарланып алды. Сонъ ол пишесин шакырды.

— Мен кырга шыгаман,—деди кирип келген пишесине,—а сен аьруьв этип бир ас аьзирлеп кой.

Пишесининъ онъ кабагы тартылып баслады эм коьзлери де кап-кара болдылар—бу зат ювыклап келеятырган баьлединъ белгиси

эди. Ама Керей, уйкен маьнели этип, бармагын коьтерди де, сыр этип сыбырдады:

— Райкомнынъ секретарининъ оьзи келек, аьвмедий! Янъы секретарь.

Болган ушин оьзининъ дегени болмаса, калганларга тынълаганды билмейтаган Керейдинъ пишеси, байынынъ айтканын кулагына да аспады эм:

— Патша да келсин, онда меним не ишим бар ды!—деп, колларын пишенине таяды эм, ога карасанъ онынъ турганы бир уйкен, каты суслы, авыр кевдели аздаа эди.

Керей, пишесининъ соьзин бирев эситип олтырмасын деп коркып, эсик бетке акыйды.

— Сен не соьйлейсинъ? Акылынъды ишке-синъме?

— Шахарга мен кайзаман бараякпан ды?—деп сорады пишеси бирден.

— Бир де коркпа, барарсынъ,—деди Керей, оьзи пишесиннен коьзин ясырып эм белбавын бува берип.—Мине куллыгым бир аьруьв болып озсын, сол саьатлей ок машина берермен.

Пишеси, Керей бетке ювыклап, адым басты да:

— Сенинъ куллыгынъ мага калганы йок!—деди.—Мен буьгуьн шахарга бармага керекпен.

— Аьруьв, аьруьв,—дегенди айтып, Керей колын силкти.—Барарсынъ деп айттымма—барарсынъ. А соьле сен ас аьзирлевинъди ойлан.—Эм Керей алгасап уйден шыгып кетти. А пишеси онынъ артыннан соьз тукумын тоьге калды.

Авылдынъ шетине шыкканлары сонъ Абдула:

— Кайда айдаякпан?—деп сорады.

— Не кайда оъзи?—деп Керей сескенип кетти.—Кырга. Яде, билесинъме, айда кус фермасына, тез айда!

Абдула атларды сыбырткы ман тартты эм линейка, йолдынъ ойлы ерлеринде каргый-шоршый берип, уйкен шанъ туьтетип, шавып йоьнеди.

Фермадынъ ывызында Керей 'линейкадан каткып туьсти де, зырылдап фермадынъ уйи-не кетти.

— Бирев де келмедиме?—деп сорады ол фермадынъ заведующийси болып куллык эте-таган яс шырайлы, уьстине ак халат кийген Куьлсимнен.

— Йо-о-к,—деди, председательдинъ тынышсыз экениннен бираз саьспеклей берип, Куьлсим.

Керей, разы болып тыныс алды, елкесим касыды эм артынсыра бирден:

— Ферманъда бир йосык йок сенинъ!—дегенди айтып, Куьлсимге кийликти.—Кир тутасынъ фермады. Ана каралдыдынъ сыпатын караш—не каралды ды ол оъзи! Бар, тез болып аьдемлерди йый да, баьрин де тийисли шырайга аькел.

— Каш, алласын сени! — деп бирден Куьлсим де тутты.—Мен мунда яппа-ялгыз оьзим болсам, аьдемлерди мен сага кайдан табаякпан ды?

— Неге ялгыз боласынъ?

— Эне сога! Сенинъ эткен ярдамынъ ман

ялгызбан — сав бол! Мен сага неше кере айттым...

— Болды, болды!—деп Керей, шыдамсыз болып, давазын коьтерди.—Сизге тек соьз болсын, ас та, сув да керек тувыл сизге ол заманда. Абдула!—деп кышкырды терезеден Керей эм, Абдула терезе касына келген заманда, ога:—Мунда кал да, фермадынъ ишин йыйыстырмага Куьлсимге ярдам эт,—деп буйырды.—Кырга мен оьзим шыгарман. Ка-ерде коьрдим, дейсинъ, секретарьди?

— Муса-йылгадан шыккан ерде,—деп явап берди Абдула.

— Билким, ол конъысы колхозга кеткен болса ша?

— Йок, бизим кырлар бетке айланды. Мен оьзим..

— Аьруьв, аьруьв, коьп соьйлейсинъ!

* * *

Йолында Керей суьт фермага да бара кетти. Мунда келгенинде, Арувжан оны:

— Бизге райкомнынъ секретари келген дейдилертте?—деген сорав берип йолыкты,

— Айткан-айтканга тынълаяк болсанъ, Карлытав ер астына кирип кеткен, дейдилер, а Кобан бирден керисине агып баслаган экен,—деген явап берди, зор ман ойнап, Керей.—Куллыкларынынъз каьйтеди, алай-пылай болган зат йокпа?

— Оьзинъ карап коьре кой,—деп Арувжан Керейди фермадынъ уьйине шакырды.

Фермады карап шыккан сонъ, куллыклардынъ аьруьв баратаганын коьрип, Керей бек разы болды. Ол бир мактав соьзлер айтаяк

болып, сыйлаган шырайы ман Арувжанга карады. Болган уьшин бирден мунынь шырайы аз-аздан туьрленип баслады: бас де-генде юзинде яйнап турган куьлемсиреви йок болды эм онынъ коьзлери, сейирге калып тоьгереклендилер. Оннан сонъ Керей сийрек агылжыр касларын бир-бирине тартып аькелди эм, ашувлы болып, эринлерин тиследди. Туьби, Керей Арувжаннынъ уьстине кийген халатынынъ этегине эм ийinine ямав салынганын коьрди. Салынганда да бир ак кумаштан салынган болгай эди, а коьтере баска, карагошкыл туьсли кумаштан салынган эди ол ямавлар. Керей фермага окын-секинде бир келетаган председатель эди. Соннан себеп соьле сыйыр саватаганлардынъ баьриси де муны тоьгерегиннен курсап алып туры эдилер. Бирден авырланып кеткен карама ман Керей булардынъ баьрин де карап шыкты. Олардынъ халатларында да сосы хайырсыз ямавлар коьринип-коьринип туры эдилер. А маштак бойлы домбай Кериме ямавын аькетип тувра тоьсининъ уьстине кондырып салган эди, оны да, бакыл эткендей, бир кир сыпатлы сары кумаштан салган эди.

Керей басын коьтермей, куьбирдене берип:

— Халатларыньыздынъ сыпаты кайдай ды сизинъ?—деп сорады.

— Кайдай ды?—деп Арувжан, ян-ягына айланып, кийген халатын карады.

— Ямав уьстине ямав салып, кырк-сырмак этип койгасызтта муны!—деп Керей давазын коьтерди.

Сыйыр савувшылар уьндемей бир-бирлерине карадылар. Бирерлери уялып, халатла-

рынынъ ямавларын коллары ман яптылар. Оннан сонъ булардынъ баъриси де Арувжанга карадылар. А Арувжаннынъ юзинде бир кылыплы куьлемсирев яйнап ятыр эди, эм баъриси де онынъ соьле председательди шымтып баслаягынъ анъладылар.

Арувжан, кажавсув сылатын туърлендирмей, маштак бойлы домбай кызга бурылып:

— Кериме, бар ана тетрадинъди алып келеш,—деди.

Кериме сол саъатлей уьйден шыгып кетти де, бир минуталардан сонъ колына бир коьк туъсли тетрадь алып келди.

Арувжан ога:

— Ана озинъ билетаган ерин тавып, онда не язылганын бизим председателимизге окып эситтиреш, — деди.

Керей, басын коьтерип алып, сакланды. А Кериме тетрадьтинъ кагытларын авдарып-авдарып шыкта да, керекли ерин тавып, асыкпай эм анълатып окып баслады: «Апрельдинъ йырмасында правлениеде болдым эм мага янъы халатлар беринъиз, деп тиледим...»

Тилейтаган—ол мен, — деп туъсиндирди, Керейге карап, Арувжан, сонъ Керимеге басы ман ымлап:—Окы,—деди.

«Болган уьшин председатель мага, коьрип алармыз, правлениеде соьйлермиз, деди»,—деп Кериме окый берди.

Арувжан Керейден:

— Солай тувылма?—деп сорады эм кызларына коьз кысты.

Кызлар, куълкилерин басып, коллары ман авызларын яптылар, а Керей:

— Окы, окы,—деп куьбирденди.

«Оныншы майда,—деп Кериме тагы да окып баслады,—яна правлениеде болдым. Председатель, соьле бизим кайгымыз сизинъ халатларынъыз тувыл, деди...»

Керей бирден:

— Этпеге куллыгынъыз йок сизинъ!—дегенди айтып, сыйыр савувшыдынъ окувын боьлди.

Арувжан колларын кашлатып тоьсине салды да, Керейге кадалып:

— Суьйтип санайсынъма?—деди.—Аьше соннан себеп болар, мына халатларымыздынъ кырк-сырмак болганы! Тынълагынъ келмейди, э? Мына тетрадьтинъ ишинде оннан баска затлар да бар. Кала, окыш Кериме.

— Болаяк! Басымды авыртып тербеменъиз. Эриккен аьдем ийт сувгарар дегенге усап, болаяк-болмаякты язгасыз да тербегесиз.— Керей колын Керимеге созып:—Кала, береш мунда,—деп тетрадьти алаяк болды.

Кериме тетрадьти бавырына басып, тенълерининъ артына ясырынды, а Арувжан алдыга адым басып, председательдинъ колын аьри таслады да:

— Оны нетеек эдинъ? — деди. — Биз оны райкомнынъ секретарине берип, окытаяк боламыз.

Керей тез-тез этип, коьзлерин балтылдатты, сонъ зор ман йылмайып, бармагын яскады да:

— Ну-ну, сиз ол аьдетинъизди койынъыз,— деди. — Кыйыны сол халат болсын, коркпа-

нъыз—берермиз. Оьзинъиз анъламага керек-сиз, бала тувылсынъыз—басымдагы шашымнан коьп меним куллыкларым, мутып олтырсам да сейир тувыл.

Арувжан бир кесек заманды тигилип Керейге карап турды, сонъ сыйыр савувшыларга бурылып:

— Каьйтеек аьше, соьзине энди де бир ыйнанып караякпа?

Алдыга орта ясларыннан озган, уьстине де тар халат кийген бир танъ шырайлы кыскааяклы шыкты:

— Бу йол Юмсак улына ыйнанып бир караяк, Арувжан, — деди ол, касларын кере берип. Соны айтып, кыскааяклы бираз ойланyp алды да, сонъ Керейге бурылып:—Тек эсинъде болсын, Юмсаклардынъ улы, эгер бизди алдасанъ, ашшы ман таьтлидинъ не баскалыгы бар экенин билерсинъ.

— Аьруьв, аьруьв,—деп куьбирденди Керей, кабагын туьйип, эм асыгыслы болып аманласып баслады: райкомнынъ секретари эсине туьскен болса ярайды.

Кетип бараятырган председательдинъ артыннан карап калган сыйыр савувшылар:

— Сейир тувылма, линейкады оьзи айдайды,—деп сыбырдастылар.

Райкомнынъ секретарин Юмсаков Керей наьртуьк йыйылатаган ерде тапты. Ол бир кесек колхозниклер мен соьйлесип туры эди. Булардынъ ишинде Темиржанов Солтан да бар эди.

— Хош келдинъиз, Виктор Петрович,—деди, мунынъ касына келип, Керей ога.

— Сав болынъыз, йолдас Юмсаков,—деп явап берди Дроздов, артык ык бермей, эм неге эсе де Керей мен колласпады. Муны Керей оьзине аьруьв болмаган затка санап алды да, келиспеген ериннен:

— Биз бетке конакка келдим, дейсизбе, Виктор Петрович?—дегенди айтып олтыра койды.

Дроздов, сейирге калып, председателъге карады:

— Райкомнынъ секретари колхозга неге конак болып келмеге керек болады?

— Айып этпенъиз, сиз бизде янъы аьдем болганынъыздан сонъ суьйтип айтып олтырдык,—деп Керей кызарды.

А Дроздов ойнап айткансып:

— Я деймен де сиз, йолдас Юмсаков, ша-кырылмаган конак шаш агартар деген соьзде турасызба?—деп сорады.

— Ийя, Виктор Петрович, мен уьйтип кайдан ойланайым экен,—деп Керей каьйteeгин билмеди. Келсенъиз хош келинъиз, бес келинъиз, басымыздынъ да уьстиндесиз. Хабар эткен болсанъыз: Авылга да кирмединъиз.

— Авылга кирип нетейим мен? Авыл соьле кырдатта.

— Ол ери де бар аьше,—деди Керей, уялганнан кызарып эм Дроздов пан бир келискен соьз табалмаганына оьзи-оьзине ашувланып. Сонъ ол оьзининъ онъсыз аьлге калганына ашуву шыгып, бирден қолхозниклерге кийликти:

— А сиз мунда неге йыйылгасыз? Айда йоьненъиз куллыгынъызга!

Колхозниклер, разы болмай, Керейге акы-йып-акыйып карадылар да, уьндемей таркап басладылар. Сол арада бирден Баталдынъ давазы эситилди:

— Токташынъыз, йигитлер,—деди, колын алдыга созып, колхозниклерге ол, оннан сонъ, басы ман ымлап Дроздовты коьрсетип, Юмсаковка бурылды да:—Ол туврасын айтады—райкомнынъ секретари колхозда жонак тувыл,—деди.—Бизим аьдем ол. Кене болса да ол сондай аьдем, бизим оны ман бираз соьйлеспеге уьйкен авасымыз бар. А сен, Керей, бизди шыбык пан айдама, биз сага ат яде оьгиз болганымыз йок. Куллыкты айтатаган болсанъ, оны биз мойныннан мине деп ыслагамыз,—деп Батал йымылган колын коьрсетти.—Биз оны берк ыслаймыз эм ол бизден коркады, Керей. Солай тувылма айтатаганым, йигитлер?—деп Батал колхозниклерге карады.

Колхозниклер, карттынъ айткан соьзлерин яратып, куьлдилер. Оннан сонъ Батал Дроздовтынъ касына ювыклап келди де:

— А сен, секретарь, сав бол,—деди.—Туврашыл аьдем коьринесинъ, бизге редакторды йиберип, колхозымыздынъ басын тазалаттырдынъ. Бизим акымыздан газетага оьтирик затлар язылган эди. Энди редактор бизге тез-тез келе турады. Акын еп болмас, аьруьв аьдем.—Батал койныннан бир газетады шыгарып, оны яйды эм онынъ бетиндеги бир портретти Дроздовка коьрсетип:—Мине, коь-

ресинъме? Навы бизим Арувжан, сыйыр саватаганлардынъ уйкени болып куллык этеди. Йигит кыскаяклы,—деди.

Дроздов, сосы аъли де тирилигин йоймаган, куллыгында айлак мукаят коьринетаган картка уйкен сый берип карап турды. Сонъ, Баталга онынъ газетасын кайтара берип, бек йылы давазы ман:

— Йылы соьзлер айтканынъыз уьшин сиз де сав болынъыз, атай,—деди.—Тек, ол кадер мактагандай, меним бир уйкен эткен затым йок. Бизим аьр кайсымыз да оьзимизге берилген куллыгымызды этип барамыз.

— Болган уьшин юрегинде ялыны болмай этетаганлар да бар,—деди карт.—Юрек отлары пыскып янатаганлар да бар. А кереги—ол от давылдап янып турмага тийисли.—Соны айтып, Батал ясыртыннан Керейге карап алды.

— Дурыс айтасынъ,—деди Дроздов.—Тек ондайлардынъ оьзлерине яман, неге десенъиз яшав оларды аяп билмес.

Батал, унасып, басын ийди:

— Акыйкатын айтасынъ, секретарь,—деди.—Яшав дегенинъ ол юрегинде ялыны болганларды суьеди.—Карт бираз уьндемей турды, сонъ бирден Темиржановты коьрсетип:—А мына йигиттинъ юреги аьр заманда да ялынланып турады. Онынъ портретин де газетага согып шыгармага керек, уйкен газетада шыгармага керек.—Батал, бир затка кулак сала берип, яна бираз уьндемей турды, сонъ бирден:—А энди, секретарь, кете калсанъыз, яхшы йолга барынъыз,—деп асыкты. — Эне машиналар кайтып келдилер.

Юринъиз, йигитлер, бизди энди куллык шыкырады.—Ол Дроздов пан аманласты эм калган колхозниклер мен бирге, бираз буькирее берип, машиналар бетке карап йобнеди.

Баталдынъ артыннан карай калган Дроздов:
— Йигит карт коьринеди,—деди.

Куьн батаяктынъ алдында Юмсаков Керей, Темиржанов Солтан эм Дроздов авылга кайтып келдилер. Правлениеге киргенлери ок, Юмсаков, конаклардынъ шалттан келееклерин пишесине хабар этер уьшин, оьзининъ уьйине колхоздынъ счетоводын йиберди эм оьзи, юреги дирилдеп, райкомнынъ секретарининъ шамгалып баслаягына карап турды. Онынъ шамгалаяк экенине Керей эш биршек те этпейтаган эди. Болган уьшин, Керейди бек уьйкен сейирге калдырып, Дроздов соьзин коьтере баска эм бир аьлемет яклардан алып баслады: ол авылдынъ историясы акыннан, тавшы халклардынъ аьдетлери акыннан, оларда той кайтип озгарылатаны акыннан сорап баслады. Эм, сонъалыкка калганда, Керейди обсыда уьйкен ойга калдырып, бирден парторганизациядынъ секретарине:

— А энди, йолдас Темиржанов, биз бир кесек колхозниклердинъ уьйлерин кыдырып шыксак каьйтеди?—деди.—Мен де деревняда тувып оьскен аьдеммен. Мунда сизинъ аьдемлеринъиз кайтип яшайтаганларын коьргим келеди.—Эм ол, плашин колына артып, турагалды.

Керей де коьтерилди эм асыгып:

— Алды ман бир ас ишсек, калай коьресиз, Виктор Петрович?—деди.

— Сав бол, йолдас Юмсаков,—деп Дроздов ас ишпеге унамады.—Бир де кыйналманъыз, мен аш тувылман. Ал аьше, йолдас Темиржанов, кеттикпе? Сав калынъыз, Керей Халилович.

— Яхшы йолга барынъыз,—деди бирден коьнъили тоьмен болып кеткен Керей эм сонынъ арасында ишилмей калган астынъ эм оьзининъ яды кылыклы пишесининъ акыннан ойланды.

Эсик туьбинде Дроздов, бир затлар акында ойланган аьдемдей болып, токталды, сонъ Юмсаковка бурылып:

— Сиз, йолдас Юмсаков, анда, кырда, колхозниклерге акыйкатлайына да босына бакырдынъыз,—деди эм, Керейдинъ айтаяк явабына карамай, Темиржанов пан бирге шыгып кетти.

* * *

Орамга шыккан заманларында, Дроздов Солтанга:

— Энди сиз, йолдас Темиржанов, мага колайлы яшаган колхозниклердинъ уйлерин сайлап коьрсетемен деменъиз, — деп билдирди.— Айтпага, мине кел, мынав уйге киреек. Мунда ким яшайды?

— Алимов Темир яшайды, рядовой колхозник оьзи,—дсгенди айтып, Солтан Темир уйининъ кишкей-авызын ашты.

Мукаят эм таза тутылган бир кишкей каралды: мунда аьр бир не де оьз орнында эм

артык болган болып бир зат та йок. Каралдыдынъ иш бетинде кишкей бав карашыккланып коьринеди, бавды каралдыдан, аьруьв болып тартылган, кора айырады. Бавга, тастан тоьселип салынган, йол барады. «Мукаят мужик коьринеди»,—деп ойланды Дроздов уьйдинъ иеси акында. Булар уьйге кирдилер — уьй де суьйтип бир ярасык этип салынган, ап-ак этилип ак куйылган, крыльцосы болган эм басына да шерепиш ябылган уьй эди. Дроздов пан Темиржановты бир кишкей, тири юрисли, уьстине, бурынгышылатып, коьп буьрмели, кенъ эм узын шыба кийген куртка йолыгып алды. Конакларды курткадынъ киргисткен бай муьлккли пешинде, дунья ярыгын тоьгип, электрический шырак яна эди. Тоьр бетте стол. Столдынъ касындагы олтырага тизлери мен конып, стол уьстине бир бала энъкейген. Бала, кирип келгенлерди коьрип, язып турган каьлемин аьри салды да, стол касында созылып катты. Дроздов мунынъ касына барып:

— Здравствуй, джигит,—деди.

— Здравствуйте,—деди, тартына берип, бала.

Дроздов стол уьстинде ашылып яткан учебникке карады:

— Дерислеринъди аьзирлейсинъме?

— Аьше,—деди бала.

— Кайсы класста окыйсынъ?

— Алтыншы класста.

— Молодец,—деп Дроздов оны мактады.— Атынъ ким ди?

— Айдемир,—деди, тегаран эситтирип, бала.

Дроздов мунынъ шашын куърпейтип, ба-
сыннан сыйпады да:

— Э-э, йигерсиз коьремең мен сени, йи-
гит,—деди.—Уыйтип болмас. Меним атым
Виктор, дядя Витя. Аьруьв аьше, сага орав
болмаяк, аьзирле, дерислериньди аьзирле,
йигит.—Эм ол, бу заманга дейим эсиктинъ
касында калган эм, озинше, бир уыйкен на-
чальниктинъ озининъ улынынъ улы ман
сойлесип турганына суьйинип карап турган
курткага бурылды.

Куртка бирден ая-куе болды.

— А мен карт аьвмедий, сизге олтырынъыз,
деп айтпага да муткаман,—деди ол.—Ол-
тырашынъыз, Солтан яным, мен соьле ке-
лейим.—Эм куртка, шыгаяк болып, артына
бурылды.

— Кайда бараяк боласынъ, Эртуьв аьем?—
деп Солтан оны токтатты.

— Не кайда болатан, сизге бир ас алып
келейим, олтырашынъыз, яным,—деди куртка.

Темиржанов пан куртка экевининъ нединъ
акыннан соьйлегенлерин Дроздов анълады
болар деймен, соннан себеп ол курткага
карап:

— Қыйналманъыз, аьемиз, — деди, — биз
соьле кетемиз. Савлык пан калынъыз.

Буыйтип болар деп билмеген Эртуьв, ко-
накларды озининъ касыннан йибере берип:

— Тох, ас иштей кетейтырсыз,—деп, онъ
колынынъ уыш бармагы ман егин ылады.
Ол, Солтаннан сорап, келген кисидинъ ким
экенин де билалмай калды.

Булардынъ келген экинши уыйлерининъ шетеннен этилген уыйкен-авызы да, кишкей-авызы да эскиргеннен кыйшык-шуйрык болган эди, эм уый оъзи де бир пешли эди. Пешке кирип келген заманларында, мунда ерли полда, бурмыклары шыбырып, уъстилерине бирер эски эм кир дегенде кир коыйлек кийген эки бала ойнап туры эдилер. Олардан баска уыйде бирев де йок эди. Қонаклар кирип келгенлей, балалар тымдылар эм, бир-бирисине кысылысып, таныс болмаган аъдемлерине корккан сыпатлары ман карап каттылар.

Дроздов Темиржановка карап:

— Уыйдинъ иеси кайда экен?—деп сорады.

— Аналары бир якка шыккан болса ярайды,—деди ога Темиржанов.—А аталары... Аталары бек ишкиши аъдем.

— Колхозникпе?

— Колхозник деп саналады аъше, тек, халк айткандай, енъилдинъ астыннан, авырдынъ уъстиннен дегистип куллык этеди.

— Аъше?

— Колымыздан келгенин этемиз. Соъле ол бир юмадан бери куллыкка аърув шыгып баслаган.

Сосы арада уыйге бир узын бойлы, юкалак, туънъилген шырайлы кыскаяклы кирип келди. Ол ундемей балаларды ерден коътерип алды да, оларды аъкетип, уъстине эски кийиз тоъселген, такта-орындыкка олтыртты. Оннан сонъ кыскаяклы, конакларга кошкелди-зат айтпаганлай, Темиржановка карап:

— Солтан, мен эртен кулыкка шыкпаяк боларман,—деди эм балаларды коьрсетип:—Мыналардынъ атасы акылын басына йыйып баслаганга усайды, энди мен уйди бираз йыйыстырып, кир-зат юваяк боламан.

— Аьруьв, Алиме, деди Солтан эм сонъын-да кыскаяклыдынъ айтканын Дроздовка коьширип анълатты.

Бир минуталардан сонъ булар, уй иеси кыскаяклы ман аманласып, орамга шыктылар.

Олар колхоздынъ сыйлы койшысынынъ уйине бардылар, оннан сонъ да бир эки-уш колхозниклердинъ уйлеринде болдылар. Аьр уйде де буларды бек хош коьрип йолыктылар, алдыларына ас-сув салдылар.

Энъ сонъында булар бир сокыр терезели, эски дегенде эски тобан-уйдинъ касына келии токтадылар.

— А мынав уйде ким яшайды?—деп сорап, Дроздов басын шайкады: уйдинъ осаллыгына сейир этти болар, деймен.

Солтан, незат айтаягын билмей, басын тоьмен салды, сонъ, соьзин тегаран бир шыгарып:

— Таужан деп бир куртка яшайды,—деди.—Куртка болып бек карт та тувыл, ама сав авыл ога Таужан-куртка дейдилер.

Дроздов, анъламаган сыпатланып, Темиржановка карады.

— Эки улы кавгада оьлген, а байы соьле колхозда каравылшы болып куллык этеди,—деп туьсиндирди Солтан ога.

— Юр, киреек,—деди Дроздов эм артынсыра Солтаннынъ алдында каралдыга кирди.

... Курткадынъ уйиннен шыкканы сонъ, касында Темиржанов болган Дроздов, бек терен ойга калып, коьпке дейим авылдынъ орамында айланып юрди.

Булытлары болмаган карагошкыл туьсли коькте агылжыр-агылжыр точкаланып, юлдызлар йылтырайдылар, куьнбатар бетте тоьменде ай орагынынъ ушы коьринеди. Ер астыннан шыгып эситилгендей болып, Аксудынъ шувылдаганы эситиледи эм окын-окында онынъ шувылдавына авыл ийтлерининъ уьре турганлары косылады. Енъил кагып эскен ел тереклердинъ япырагын ушырады эм ол япыраклар, кара куьпелеклердей болып айлана барып, ерге туьседилер. Дроздов ол затлардынъ биршийин де эслемейди. Онынъ юрегин авырлык бийлеген. Таужан курткадынъ кайтип яшайтаганы коьзлерининъ алдыннан эш кетпейди, эм ол оьзинъ сосы замансыз картайып кутылган кыскаяклыдынъ алдында неден эсе де бирзаттан шуьшлидей этип сезеди. Соьле онынъ эсине оьзининъ анасы туьсти. Анасы Тамбовщинада бир ярасык-аьруьв деревняда яшайтаган эди. Дроздов сол карт анасын барып бир коьрмеге он йылдан бери заман табалмай оьткерди. Артык та каты соьзлер айтпай, тап бир шуьшли аьдемдей, тартына берип, улына ол, бир де болмаса мени бир коьрип кеттагы, балам, деп тилеп, не кадер бир письмо язды. Ама Дроздов бармага заман табалмады. Эм мине сосы йылдынъ басында

ога, сенинъ ананъ дуныядан кешти, язык, сени коьрмей, коьзлери ашык кетти, деп билдирдилер...

Дроздов тереннен алып, куьрсинди. Артынсыра мунынъ эсине фронтта болган йыллары туьсти эм ол ойлы болып:

— Сиз фронтта болгасызба, йолдас Темиржанов?—деп сорады.

— Йок, Виктор Петрович, болган йокпан,—деп явап берди, озьин бир шуьшли аьдемдей сезип, Темиржанов.—Ясым еткени йок эди.

— А мен болгаман,—деди Дроздов.—Алты кере яралангаман. Кене де сав калдым, коьресинъ.—Ол бираз уьндемей турды. Яна куьрсинди.—А курткадыңъ уллары оьлип кеткенлер.—Дроздов тагы да бираз уьндемей турды. Сонъ басын коьтерди де, соьзин юрегининъ туьбиннен алып:—Бу курткады биз, онынъ аягына йыгылып, сыйламага тийислимиз, йолдас Темиржанов!—деди.—А онынъ тобаны шириген уьйи токсан ериннен агады...

Солтан бир зат та айтпады, тек басын тоьмен салды да, бир аягыннан бир аягына басты.

А бу арада Юмсаков Керей, аякларын суьйреп алып басып, уьйине кайтып бара эди. Уьйде пишеси онынъ керегин табаяк, Керей оны бек аьруьв биледи.

Мине онынъ уьйи де: уьйкен, доьрткил уьй, кызыл кербиштен салынган, тоьбесине шифер ябылган: ясыл сыр ман сырланган такта-корасы бар, уьйкен авызы да, кишкей авызы да, оьрнеклер салынып, ярасык этилген.

Керей, аякларын ушыннан алып басып, терезединъ касына келди де, акырын уйдинъ ишине карады. Уъстине ас тукумы зибилтип салынган столдынъ касында олтырада пишеси олтыры эди. Ол мазаллы аякларын керип салып, колларын тизлерининъ уъстине салган, басын да кайкалаткан. Сыпаты да кырлы коьринмей эди. Керейдинъ юреги буздай сувыды эм ол бурнынынъ ушы ман терезединъ сисесин туьртип алды: анталап кеткениннен болса ярайды. Пишеси, терезе бетте бир заттынъ сыбырдаганын эситти болар, деймен, сол саьатлей орныннан турды да, авыр этип, сосы якка адымлады. Керей, оны коьрип, акырын артына тайды да, уйге кирмеге карап, алла соккан кулдай, крыльцодынъ басамакларынан коьтерилип баслады:

— Корк, коркпа—болаяктан кутылып бөлмас, — деди ол, коьтериле барып, оьзи-оьзине.

XI.

Темиржановтынъ райкомнынъ бюросында эткен доклады бек кыска болды. Онынъ, узынга созып, айтпага болган заты да йок эди. Акыйкатында да, бир кайтам базарга бармага кызларга машина бергенин ол энди уйкен доклад этип айтпага кайдан болаяк эди!

Районный газетадынъ редакторы, Темиржановка яны авырып карай берип, блокнотына бир затлар язады. Райисполкомнынъ председатели, оьзининъ аьр замангы аьдетин этип, колында серник кутыкты айландырады, эм онынъ сосы бюрода болып турган затларга

каытип карайды экенин анълап болмай эди. Дроздовтынъ, биревдинъ сойлегени ога ярамаса, кабагын туыйилтетаган аьдети бар эди. А соьле кабагын ол туыйилтпесе де, онынъ да не ойланатаганын' анълап болмай эди.

Мунда баьрисиннен де бек авыр аьлге Бумбарав калган эди: бюрода ол оьзин кайтип тутпага керек экенин билмей эди. Сойлемей койсынма экен? Ол заманда Дроздов онынъ акыннан не деп ойланар? «Юмсаk юрек аьдем», деп айтаяк болар, эш те. Яде шыгып соьйлесинме экен? Ол заманда Темиржановты ийги этип критиковать этпеге керек. Уьйтип этсе, Дроздов та эм калганлар да, Бумбаров Темиржановтан оьшин алады, деп ойланмага боларлар эм енъил кылыклы Темиржановтынъ оьзи де оьзининъ соьлеги аьлинде, Бумбаров меннен ашувын алады, деп билмеге болар.

Минне Темиржанов кыска докладын кутылды да, айтпага артык соьз табалмай, колъявлыгы ман бетиннен терсин суьртип алды эм, тартына берип, тынды.

Сонъалыкка калганда, Бумбаров, бираз активный болмага керек деген ойга катып, сол сабатлей:

— Болаякпа, Виктор Петрович, бир сораягым бар эди?—деди.

Дроздов, ызын берип, басын ийди.

— Сиз, йолдас Темиржанов,—деди ол, Солтанга карап,—колхоздынъ председателининъ заместителисиз эм партийный организациядынъ секретарисиз. Аьше каьр этип райком

оъзи айтпадыкша сиз суът ферманъызды бир аьруув этип тийисли болган аьлде неге ысла-магасыз, соны айташ бизге?

— Райком айтпадыкша деп, сен бизге баягында оъзинънинъ келгенинъди айтаяк бола-сынъма?—деп сорав ман явап берди Бумбаровка Солтан.

Бумбаров, уыйкенсий берип, куьлемсиреди:

— Тап солай да бола койсын.

— Аьруув, аьше,—деди онда, сап-сабыр болып, Темиржанов,—мен сенинъ сораган затынъа явап берейим: фермадынъ куллыгы энди бизге озып кеткен куллык болады, онда соьле бизге соьз тийгендей сылтав йок, баьриси де оьз орнында. Болган уьшин бизде соьле баска уыйкен етиспевлер бар.

— Дурыс айтасынъыз, йолдас Темиржанов,—деп Дроздов Солтаннынъ соьзин йоьпледи.

Бумбаров Дроздовтынъ сосы соьзин эсине залды эм онынъ Солтанга якласады экенин анълады. Кене болса да:

— А сизде Таужан, тавык-кедештей, уыйде неге яшайды, а онынъ, янъылмайтаган болсам, эки улы фронтта оьлген болар, дейментте?—деп тагы да бир сорав берди.

Темиржанов бираз уьндемей турды, сонъ ашувы шыгып:

— Неге десенъ биз аьдемлердинъ кереклери акыннан ойланмаймыз. Сиз де ойланмайсыз!—деди.

Бумбаров кызарды эм, давазын бираз коьтере берип:

— Бюрода отчет этетаган мен тувыл болар,

деймонте! — деди. Эм Бумбаров, колхозный партийный организациясынынъ истен шыккан секретарининъ керегин бир табайым деген ойга келип, орныннан ушып турагалды да, союз тиледи.

Дроздов ога ызын бериңи, озынинъ алдына блокнотын йылыстырып салды.

— Мен билистен, йолдаслар,—деп баслады, куллыклар уьшин айлак бек яны авырыттаган аьдем сыпатланып, Бумбаров,—«Заря» колхозынынъ партийный организациясынынъ секретари буьгуьн бизим мунда, партиядынъ районный комитетининъ бюросында, карайтаган загымыздынъ кайдай уйкен маьнеси бар экенин коьтере анъламайды. Сиз озынъыз де сезген боларсыз, йолдас Темиржанов озынинъ эткен докладында уйкен вопростынъ уьстиннен бир-эки авыз соьзден баска айтпага зат табалмады эм онда да бир затларды бырыктырганы болмаса, вопростынъ оьткир ерлериннен уьндемей озганы болмаса, енъип болмайтаган биршмекей кыйынлыклардынъ акыннан айтканы болмаса, бизге, туьбине шыгып, бир маьнели соьз айтпага табалмады. Сосы, айтаман-айтаман дегенге, кыйынлыклардынъ акыннан соьйлегенимизди бир коймага керек тувылмызба, оьзимиздинъ куллык оьтпеге суьймегенимизди ясырар уьшин, сол бирев хайырсыз кыйынлыкларды сылтав этип тербевимизди бир коймага керек тувылмызба! Советский власть болганлы кырк доьртинши йыл бараятыртта муну! Колхозниклердинъ ящавын колайландырмага «Заря» колхоздынъ етекшилери-

нинъ колларыннан келмейме аьше? Бек те келеек. Болган уьшин олар ол затты эткилери келмейдилер. Эне сонда ятыр коьтере куллыктынъ маьнеси,—деп Бумбаров, бармагын яскай берип, давазынъ коьтерди.—Бизим, халктынъ яшавын колайландырмага шалысув, деге борышымыздан уьйкен болган борышымыз йок, ол зат бизим партиямыздынъ лозунгы болады, а Темиржанов оны муткан. Дурысын айтаяк болсак, куьн сайын болатан вак-туьек куллыкларга алданып, халктынъ керегин муткан. Теректи онынъ тамырлары ыслайды, а бизим аьр кимимизди де халк ыслайды. Темиржанов дейтаган болсак, эне сол затты да муткан. Партия арымастан-талмастан бизге..

— Сиз бираз конкретный этип айтсанъызды, йолдас Бумбаров,—деди ога, разы болмаганын аньлатып, Дроздов.

Бумбаров, соьзин боьлгенин яратпайма яде уялып, бираз кызарды да, асыгыслы болып кутылды:

— Мен билистен, Темиржановтынъ куллыгы, колхозда исти кайтип юргистпеге керек тувылда, районнынъ баьри колхозларынынъ да етекшилерине коьрим болмага тийисли. А соьз конкретный предложениеге калатаган болса, менимше, биринши йолга биз, Темиржановтынъ яслыгын эм куллыкта бираз опыты йок экенин эске алып, халктынъ керегин мутканы уьшин ога выговор берип токтасак, болгандай коьремен.

Карашоров соьйлемеди. Наибов, бу затларда шуьшли болган ялгыз бир Темиржанов

тувыл дегенди айтып, Бумбаров таң уңа-пады.

Тагы да союз айткысы келген аьдем болмаганы сонъ, Дроздов Темиржановтан:

— Сизинъ айтаяк затынъыз барма?—деп сорады.

— Йок, Виктор Петрович,—деди Солтан.

Дроздов турагалды, ойлана берип, бираз уьндемей турды, сонъ карандашынынъ ушы ман, енъил этип, столды какты да:

— Солай-солай..,—деди.—Туьби, баьри болган затларга да шуьшли аьдем соьле бизим алдымызда туры экен. Ол да, айтысына коьре, Темиржанов болып шыгады. Энди ога, туьби, шуьшин бермеге керегимиз калып туры.—Дроздов, айтаяк соьзин ойлангысы келген аьдемдей болып, тагы да бираз уьндемей турды, сонъ каты этип басын коьтерип алды да, тигилип Бумбаровка карады.—Ясырмай айтаяк болсам, сизинъ соьйлегенинъиз, Арслан Даутович, мени бираз сейирге калдырды...

Бумбаров, кисесиннен колъявлыгын шыгарып алып, оны ман авызын явып, йоьткирди. Карашоров, йылмая берип, мыдах шырайлы болып турган Солтанга карады. А Дроздов соьзин бардырды:

— Сизге тынълаяк болсак, Арслан Даутович, райкомнынъ бюросы биревдинъ аьруьв этип керегин табар уьшин болмаса яде биревди каты этип шуьшине йоьлыктырар уьшин болмаса, баска зат уьшин эш йыйылмайды экен. Элбет те, Темиржановтынъ коьтере шуьши йок, деп бирев де айтпайды. Ол коммунист эм партийный организациядынъ секретари, соннан себеп тийисли болганы мунда

ога да айтылмага керек. Болган уьшин баъри шуьшти де биз тек ялгыз бир Темиржановтынъ мойнына артып койсак, тувра боларма экен? Мен билистен, уьйтип этсек, тувра болмас эди. Керек болса, мен сизге оннан артыгын да айтайым: эгер Таужан опырамага турган эски уьйде яшайтаган болса, эгер, Арслан мага айтканындай болып, колхозда суьт фермасынынъ уьйи тасланып калган саранга усайтаган болса, я деймен де, эгер колхозниклер оьз кереклерине машина тилеп, колхоздынъ председателине бара-бара, онынъ уьйининъ басамагын тамам доздыратаган болсаңлар, бу затлардынъ болатаганына Темиржанов пан бирге биз де шуьшлимиз. Акыйкатлай да, мине биз оьзимиз колхозларда бола калган йолларымызда аьдемлердинъ оьз кереклери кайтип канагатланады экенин билмеге аьр дайым да шалысып турганымыз барма? Йок. А эгер окын-секинде уьйтип эткенимиз бар бола калса, оны да не де болсын бир, баска куллыклар арасында, янымыз авырмай этемиз. Солай тувылма? Солай. Солтта, энди биз баъри шуьшти ялгыз бир Темиржановка кийилтип коаяк болсак, олай демеклик — оьз шуьшимизди ясырув, деген зат болады. Уьйтип этпеге ярамас. Соннан себеп мен, Арслан Даутович, сизинъ Темиржановка выговор бермеге керек деп айтканынъызды тувра тувыл деп билемен. Йок, йолдас Бумбаров, аьдемлердинъ яшавларын колайландырув деген куллык, еткен-еткенге выговорлар берип, этилетаган куллык тувыл. Бу ерде биз баска амаллар таппага керекпиз..

Бюродан сонъ Дроздов Темиржановты
оьзининъ кабинетинде калдырып:

— Таужаннынъ куллыгын энди кайътеек
боласыз?—деп сорады.

Темиржанов, ойлана берип, манълайын уй-
калап алды да:

— Йок, Виктор Петрович,—деди,—Таужан
ман онынъ карты энди ол уйде яшамаслар!
Биз оларга янъы уй салып берермиз. Сав
авыл болып, ябаласып салармыз!

— Мине бу баска союз—деп Дроздов Сол-
таннынъ айтканын бек яратты. Ол орныннан
туруп, бери шыкты да, Темиржановтынъ ка-
сына келип, колын мунынъ, ийнине салды.—
Эсинъде болсын, Солтан,—деп Дроздов бас
деп онынъ атын айтып соьйледи,—эсинъде
болсын, биз баъри этетаган затларымызды
халктынъ яхшылыгы ушин этемиз, халкы-
мыз наьсипли болып яшасын деп этемиз. Сен
партийный куллыкта яс секретарьсинъ, Сол-
тан, эм Таужаннынъ куллыгы сенинъ йолынъ-
да бас деп эткен уйкен куллыгынъ болсын.
Ол заманда халк та сага уйкен муьсирев
этер, сав болсын дер, а халк бизге разы бол-
са, бизге оннан артыгы йок.

Темиржановты йиберип болганы сонъ,
Дроздов, колларын артына салып, коьпке
дейим кабинете кезинип юрди. Мунынъ
коьзлери алдына—яна баягы Таужан—яшав
кыйынлыкларынан буькирейип калган, тыр-
тык баскан кишкей юзи мен кайгылы коьзле-
ри болган кыскаяклы келип коьринди. «Янъы
уй салынаягын билсе, куртка ман карт эке-

ви бир суыйинеди экенлер»,—деди ишинен Дроздов оьзи-оьзине эм сол зат мунынъ юрегин бираз тыныш этти. Сонъ Дроздов столдынъ касына келди де, колына телефоннынъ трубкасын алып:

— Арслан Даутович, заманынъ болса, мага киреш,—деди.

XII.

Сонъы заманларда Бумбаровтынъ бир де юлы болмай баслады: бир баъледен кутылыр-кутылмастан, ол баска бир баълеге ыласып барды. Къутере куллык баягында сол ана Темиржанов пан кырда расатаган хайырсыз куыннен алып басланды. Темиржановтынъ акыннан Бумбаров Дроздов пан соьйлесип караяк болып эди, болган уьшин Дроздов бирден Солтанга якласып соьйлеп баслады. Ана газетада шыгатаган статья да бир келиспеген куллык болып койды. Бу Бумбаровтынъ басын ийги этип ушырды. Темиржановты колхоздынъ партийный организациясынынъ секретари этип айырмага атайтаган заман да да, Бумбаровтынъ Дроздов пан соьйлескени де колайсызыннан келди. А Дроздовтынъ бюрода айткан соьзлери эм сол бюродан сонъ, Бумбаровты оьзине шақырып, оны ман соьйлескени Бумбаров уьшин къутере де эсте-туьсте болмаган зат болды. Мундай аьлге Бумбаров оьмиринде бир заманда да калганы йок эди. Дурыс, бюрода Бумбаров бираз шалтлык этип олтырды. Болган уьшин Бумбаров оны юрегинде арамлыгы болып этпеди эм, Темиржановтан ашувымды

алайым, деген зат онынъ эсинде де йок эди. Ол тек бираз тийиссизлик эткен Солтанды орнына салайым, деп уьмит эткен эди. Оннан сонъ баърисине де белгилитте, бюрода аьр заманда да биревге шамгалынар эди, баска биревге шуьши берилер эди — ол энди Бумбаровтан калган аьдет тувыл эдитте, оьмир-оьмирде суьйтип этилип келетаган эди. А бу йол куллыклар калай эсе де коьтере баска ягыннан айланып келдилер. Йок, Бумбаров неден эсе де бир ерден артта калганга усайды, неди эсе де бир затты анъламаганга усайды, партийный куллыкты юргистуьвде кайдай эсе де бир янъы стильди анъламай калганга усайды. Кене болса да Бумбаров, оьзин ол кадер бек шуьшли болган аьдемге санамай, бу дунияда тек куллык этпеген аьдем янъылмага болады, деген соьзлер мен оьзининъ коьнъилин оьзи авлап, меним уьшин де бир куьн туваяк болар эм мен куллыкта йогарлай бермеге боларман, деген мырадын йоймай барды. Райкомда куллык этип баслагынынъ алдында Бумбаров енъил йол оьтип шыкпадытта: бас дегенде ол школада старший пионервожатый болып куллык этти, оннан сонъ комсомолдынъ райкомында инструктор болды. Арасы бир йыл кеткени сонъ ол ВЛКСМ-нинъ райкомынынъ секретари болды, а тагы да бираз заманнан сонъ оны партиядынъ райкомынынъ аппаратына алдылар. Мунда ол пропаганда эм агитация отделинде инструктор болып куллык этти, а язлыкта райкомнынъ пленумында оны отделдинъ заведующийси этип айырдылар. Соьле ол, янъыларда кыска болжаллы курске оқы-

мага кеткен, пропаганда бойынша секретарьдинъ орнына куллык этеди. Болган уышин Эльдаров—райкомнынъ пропаганда эм агитация бойынша секретари — анъламастан окувыннан кайтып келе койды, а Бумбаров, юрегиндегин биревге де билдирмей, сонынъ орнына туьспеге мырад этетаган эди. Бир кайтам онынъ акыннан Бумбаровка обкомда аьле айтып та алган эдилер, окувын кутылса, Эльдаров баска районга коьширилеекке усайды, деген эдилер. Болган уышин Бумбаровтынъ сосы даьмеси де опырады. Дурысы айтылаяк болса, Эльдаровтынъ бирден кайтып келгени тек Бумбаровка анъламастан болып койган куллык болды. Эльдаровты окувдан Дроздовтынъ тилеги мен кайтаргандарын Бумбаров билмейтаган эди. А Дроздовтынъ сондай тилек салганы да, Бумбаровтынъ партийный куллыкка ярамаганын ол эрте билип кутылган эди. Кене болса да Эльдаровтынъ кайтып келгени бир ягыннан Бумбаровка авырлык аькелген болса, экинши ягыннан ога пайдалы да болды, неге десенъ Эльдаров кайтып келгени сонъ Бумбаров бир аз эсин йыйып алды эм райкомда озининъ аьли айлак шайкаклы экенин анълап баслады. Ол заттынъ акыннан, баягында Бумбаровпан соьйлесетаган заманда, Дроздов ога эректен анълатып алды...

... Бумбаров танъ аткышай уйкламай шыкты. Ийшине плащин артып, баьленше кайтам крыльцога шыкты. Токтавсыз, бирисининъ артыннан бирисин' ягып, туьтин ишип турды... Ама юрегине туьскен авырлык бир де тарка-

мады. Коъз туърткисиз каранъа, булытлы эм бир сес эситилмеген авыр кеше де мунынъ онсыз да уйкен кайгысын куышлендире берди.

— Неге уйкламайсынъ, Арслан?—деп сорап, мунынъ касына, тынышын йойган, пише-си келди.

— Билмеймен, Рабиат, неге эсе де уйкым бир де келмейди,—деп шагынды Бумбаров.

— Ясырасынъ, Арслан, юрегинъде сенинъ бир кайгынъ бар.

— Бос айтасынъ, бир кайгым да йок, Рабиат.

— Оьтирик сойлеме, мен сокыр тувылман—коьремен,—деди пишеси.

Бумбаров зор ман куьлемсиреди, пишесин оьзине тартып аькелип, онынъ манълайыннан оьпти.

— Бир зат та болганы йок, Рабиатым,—деди.—Юр, оннан эсе де барып бираз тыншайык.

Эртеникте Бумбаров, столга янасып олтырды да, кеше ойланып шыккан затларын уйкен заявление этип язды.

* * *

Дроздов Бумбаровтынъ заявлениесин аьруьв этип, асыкпай окып шыкты да, сейирге калып, Бумбаровка карады:

— Сиз муны уьшинлей язасызба, йолдас Бумбаров?

— Уьшинлей язаман,—деди Бумбаров.—Мунынъ бир сейирлиги де йок, Виктор Петрович.

— Конечно, конечно,—деп Дроздов онынъ коьнъилин авлады.

— Мен, Виктор Петрович, авылда тувып, авылда оьскен аьдеммен, авыл хозяйствосын бала заманымнан алып билемен, авыл аьдемлерин де осал билмеймен. Дурысын айтаяк болсам, меним тувра халктынъ ишинде куллык этип карагым келеди.

— Карагым келеди, дейсизбе?

— Бир заттай коьрменъиз, Виктор Петрович, мен, билким, янъылыс айтып олтырган да боларман, тек меним авылда, аьдемлер арасында куллык этким келеди. Эм оьзимше, ол зат колымнан келер деп билемен—«Заря» колхозы меним тувган авылымда.

— Олардынъ баьриси де солай эди, Арслан Даутович,—деди, ойлана берип, Дроздов,—ама колхоздынъ председатели болмаклык та, оьзинъиз билесиз, енъил зат тувыл, ол бек уьйкен эм яваплы куллык, авыр эм сыйлы куллык.

— Билемен, йолдас Дроздов,—деди, бираз хаьтери кала берип, Бумбаров.—Болган уьшин мен кыйынлыктан коркпайман.

— Коркпайтаганынъ, элбет те, аьруьв, эм былай алып караганда, мен оны макул коьрмеймен деп айтпайман, болган уьшин, ясырмай айтаяк болсам, сизинъ тилейтаган колхозда сизди унамай олтырмасларма экен, деп коркаман.

Бумбаров кызарды эм, ашувлана берип, эрнин тиследи де:

— Мага сенмейсизбе?—деп сорады.

— Сиз мени дурыс анъламадынъыз,

Арслан Даутович,—деди Дроздов.—Куллык, сонъалыкка калганда, менде тувыл яде меним не ойланатаганымда тувыл. Оны халк оьзи калай коьрер экең, деймен.

Булар бир кесек заманды уьндемей турдылар: Бумбаровтынъ шырайы каранъа эди эм онынъ хаьтери бек калганы коьрине эди, а Дроздов ога, яны авырып, карай эди. Сонъ Дроздов яна соьз баслады да:

— Билесизбе, Арслан Даутович, мен сизге кайдай совет берер эдим?—деди.

— Кайдай,—деп сорады, саклана берип, Бумбаров.

— Авылга барсанъыз аьруьв ди... Рядовой куллыкка.

Бумбаров, сейирге калып, басын коьтерди—ога, Дроздов бир баска зат айткандай болып, коьринди. Ама Дроздов айткан соьзин яна бир кайтарып айткан заманда, Бумбаровтынъ шырайы бирден туьрленип баслады: бас дегенде ол, зат анъламай, кып-кызыл болды, артынсыра эринлерин тислеп алды да, тислерин кыршылдатты эм энъ сонъында мунынъ шырайы бираз агарды. Бираздан сонъ. Бумбаров, касларын бир-бирисине тартып аькелди де, кан явдырып, кабагын туьйди, сонъ уьндемей турагалды эм, бугына берип:

— Кала, Виктор Петрович, заявлениемди мага берешинъиз, — деди.

Дроздов бир секундалар кадерге тавекелленалмай турды, сонъ стол уьстиннен кагытты алды да, оны Бумбаровка созып:

— Пожалуйста,—деди.—Тек, Арслан Даутович, меним айткан соьзимди сиз юреги-

нъизге бираз авыр алдынъыз болар, деймен?
— Авыр затты енъил этип алып болмас, Виктор Петрович,—деди, туъйилген кабагын язбай, Бумбаров.—Тек бу затлардынъ акыннан ялгызда мен озым бир ойланып карамага керекпен. Сав калынъыз, Виктор Петрович,—дегенди айтып, Бумбаров райкомнынъ секретари мен сузык аманласты да, кабинеттен шыгып кетти.

XIII.

Ак мамыктай болып, кар тоъселинген, шети-кыйыры коьринмеген кенъ данъыллыкка, тар йолаккланып, шаша-йолдынъ карагошкыл туъсли лентасы тасланып салынган. Шаша-йол ман, кабыргаларында сары йоаклары болган, коьк туъсли автобус шаптырып барады. Автобуста, алдыдагы орынлардынъ бирисинде, кара каракульден ягасы болган аьруьв пальто эм басына да сондай кара каракульден боьрк кийген, орта ясларына келген бир аьдем олтырган. Аьдем кыска бавлы полевой сумкасын тизине салган. Онынъ кара койы каслары бир-бирине аз-маз тартылынганлар эм соннан себеп мунынъ кабагы бираз туъйилген, а коьзлери калын сисели коьзилдиригинен, ойлана берип, алыс карайдылар.

Шаша-йолдынъ Эр-Юрт авылынынъ яныннан озып кететаган бир ерине салынган йолбудкадынъ касында автобус токтады. Автобуска тагы да бир кесек аьдемлер миндилер. Булардынъ арасында, колында кишкей баласы болган, бир кыскааяклы да бар эди. Кара

боьрки аьдем сол кыскаяклыга оьзининь орнын берди, а оьзи, йогардагы саптан колы ман ыстап, кыскаяклыдын касында турагалып орынласты. Автобус яна бир токтаган заманда, соьлеги аьдем оннан туьсти де, сеси шыкпай яткан ак даньыллык ишине йол алып кетти.

Бир сабатлер кадер барганы сонь йол, тоьмен туьсилетаган бир кырдын басына келип, уьзилди. Аьдем ярбаста токтады, кисе-синнен колъявлык шыгарып алып, манълай терин суьртти эм оьзининь алдында кенъ тоьселип яткан тоьбели-кырлы фалыслыкты коьзлери мен карап шыкты.

Бу аьдем колхозына кайтып келеятырган Бумбаров Арслан эди...

Тоьменде, агылжыр туманга коьмиле берип, онынъ тувьп-оьскен авылы ятыр эди. Авылдынъ, эки сыдыра болып конган уьйлерининъ тувра орталарыннан кесип, кенъ дегенде кенъ эм туьп-туьз орам барады. Онъ колда алыста, тик ярдын бирден туьзликке яйланып кегетаган еринде, Арсланга бала заманыннан бери таныс болган тав сувы Аксу йыланласып ятыр. Онынъ да алысында, карагошкыл-коьк туьсленип, горизонт туманланады, туманнынъ бирер ерлерин коьгилжир тавлардынъ баслары тесип шыкканлар. Бумбаровтынъ эсине оьзининъ кытымыр балалык шагы, Темиржанов Солтан ман тенълесип юрген куьнлери туьсти эм онынъ юреги бир аьруьв болып йылынып кетти: ол, тувьп-оьскен ери-авылы, авылдынъ халкы эм халкынъ яшавы, куллыгы аьдемге бек исси болады экенин сезди.

Бумбаров озининъ алдында кенъ тоъсе-
лип, бир сеси шыкпай, аьдемнинъ юрегинде
кувнак тувдырып яткан алыслыкты коьзлери
мен тагы да бир карап шыкты эм, тувган авы-
лына йол алып, акырыннан ойга туьсип бас-
лады.

Сосы книга бизим заманнынъ
аьдемлерининъ яшавына багыслан-
ган. Онынъ геройлары—авыл аьдем-
лери. Олар кеше куьн демеи онъ
аслык оьстирмеге, ортак маллар-
дынъ санын коьлемлетпеге шалы-
садылар. Элбет те, повестьте яшав-
да болатаган яртиликлер де коьр-
сетилингенлер. Оларды автор каты
селекелейди.